

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Een vorstelijke palts te Zutphen? Macht en prestige op en rond het plein 's-Gravenhof van de Karolingische tijd tot aan de stadsrechtverlening
Groothedde, M.

Citation

Groothedde, M. (2013, February 14). *Een vorstelijke palts te Zutphen? Macht en prestige op en rond het plein 's-Gravenhof van de Karolingische tijd tot aan de stadsrechtverlening*. *Zutphense Archeologische Publicaties*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/20532>

Version: Corrected Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/20532>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/20532> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Groothedde, Michel

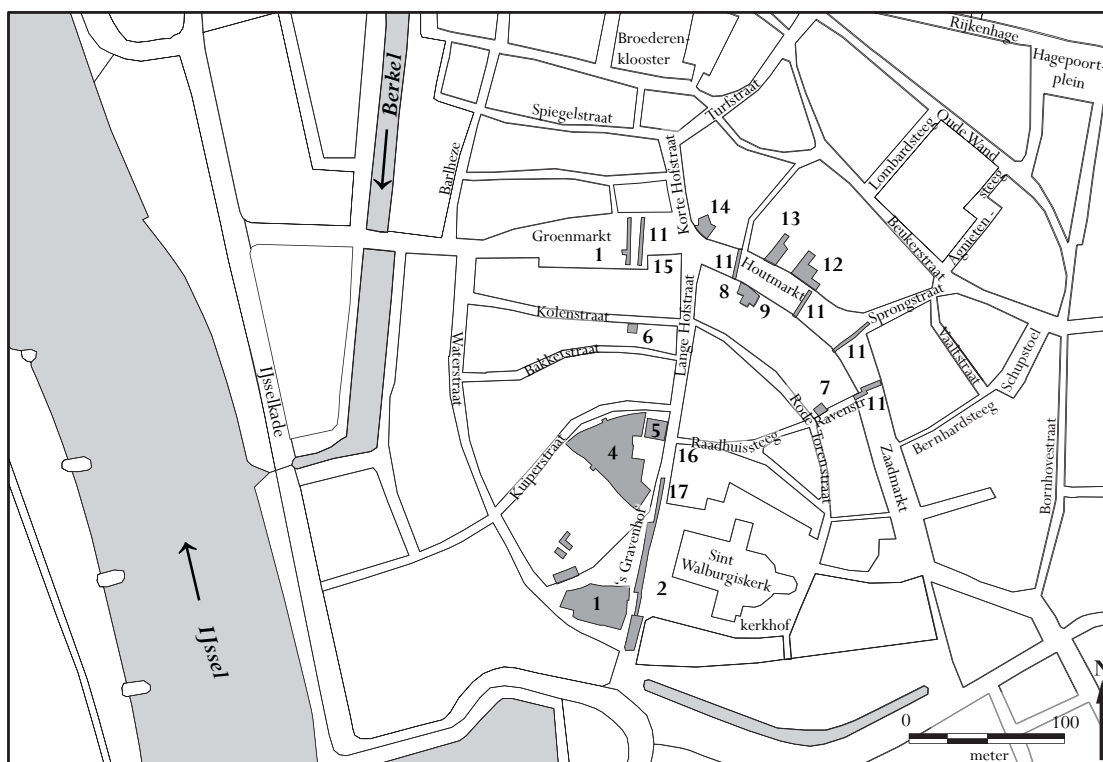
Title: Een vorstelijke palts te Zutphen ? : macht en prestige op en rond het plein 's-Gravenhof van de Karolingische tijd tot aan de stadsrechtverlening

Issue Date: 2013-02-14

7 Archeologische en historische context

7.1 Zutphen in de Karolingische en Ottoonse tijd

De Karolingische periode heeft in Zutphen de afgelopen decennia jaar veel aandacht gekregen, mede door de ontdekking van de resten van een Vikingaanval aan het einde van de 9^e eeuw. In zekere zin vormde de aanleg van de ringwalburg in Zutphen na de Vikingaanval de blauwdruk van de stad. Hieronder wordt de stand van kennis uiteen gezet over de Karolingische en Ottoonse periode in relatie tot de Zutphense burg.¹²⁵ Deze paragraaf (7.1) schetst de archeologische context in relatie tot de historische gegevens aan de hand van reeds uitgewerkt en gepubliceerd onderzoek. Na het jaar 1000 is de archeologische context onvoldoende uitgewerkt en gepubliceerd, immers het hoofdonderwerp van deze studie. In 7.2 en 7.3 ligt de nadruk derhalve meer op de historische context.

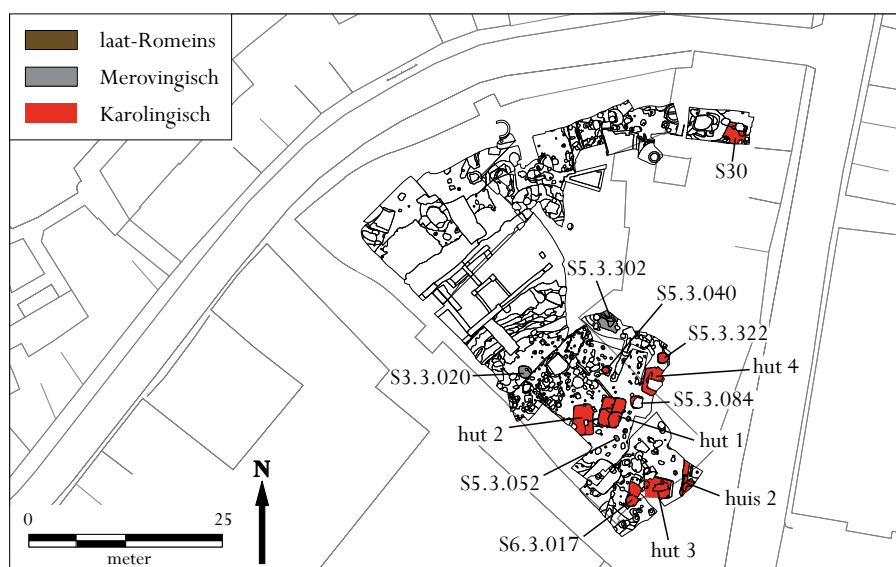

7.1: Vereenvoudigde plattegrond van het zuidelijk deel van de Zutphense binnenstad met daarop aangegeven de in de tekst genoemde straten en opgravingen (nrs. 1-14), het wijnhuis (15), het vleeshuis (16) en oude stadhuis (17).

7.1.1 De Vikingaanval en verwoesting van de Karolingische nederzetting

In de bouwput van het nieuwe stadhuis (site 4) werden de archeologen in mei 1997 geconfronteerd met stille getuigen van een drama uit de late 9^e eeuw. In het onderste onderzoeksvlak werden de sporen van een verwoeste nederzetting aangetroffen. Geheel aan de oostzijde van de opgraving werd een gebouw aangesneden, bestaande uit twee parallel liggende wandgreppels en paalsporen (huis 2, zie 8.2.2.). Verder zijn vier rechthoekig verdiepte hutten aangetroffen

¹²⁵ Groothedde 1999a; Groothedde 2004b; Groothedde 2009.

7.2: De sporen van Karolingische hutten en het huis in de bouwput van het nieuwe stadhuis.

(afb. 7.2, hut 1 t/m 4).¹²⁶ De hutten worden in 8.2.1 nog nader beschreven. Parallel aan en in het verlengde van deze gebouwsporen liggen greppels die perceelscheidingen geweest zijn. De hele nederzittingsstructuur vertoont een duidelijke samenhang in de oriëntatie. In de sporen van gebouwen, hutten, (afval)kuilen en greppels werden de resten gevonden van verkoold graan, verkoold hout, verbrande huttenleem, verloren metalen huisraad, gebroken keramiek, vele onderpoten en schedels van geslachte runderen én menselijke skeletten. Er zijn resten van meerdere menselijke individuen aangetroffen, maar slechts in twee gevallen is er sprake van min of meer complete skeletten, aangetroffen op de bodem van twee hutkommen. Het gaat om een kind van ongeveer 12 jaar en een volwassen vrouw(?) van 30 tot 40 jaar. Het skelet van de volwassene lag nog redelijk in anatomisch verband, slechts de handen en een voet werden niet teruggevonden. Resten van de andere voet lagen in de hoek van de hut. Uit fysisch-anthropologisch onderzoek is gebleken dat de skeletresten sporen van geweld vertonen.¹²⁷ Uit de vulling van de hutten is gebleken dat de onderste vulling doorgaans ouder materiaal bevat dan de bovenste vulling. De meeste vondsten uit de Karolingische tijd bevonden zich in de bovenste vulling, afgezien van wat zich in de hut bevond ten tijde van de verwoesting. De oorzaak van dit fenomeen is gelegen in de constructie van dergelijke hutten. De feitelijke hutkom werd ongeveer een halve meter diep ingegraven door bestaande oudere lagen heen. De stortgrond werd na de constructie van de hut over het dak uitgespreid en raakte begroeid, zodat een goed geïsoleerde en waterdichte hut ontstond. Bij de verwoesting van de hut door brand of agressie stortte het dak in en kwam de (oude) grond op het dak weer in de kuil terecht. Daarna werd de kuil met omliggende grond van het maaiveld gedicht en geëgaliseerd. Dit betekent dat beide skeletten op de bodem van de hutten daar al lagen toen de hut instortte. Het heeft zeker enige tijd, zo niet jaren geduurd voordat het terrein werd geëgaliseerd. Het is dus zeer waarschijnlijk dat de twee completere

¹²⁶ Koster 2011.

¹²⁷ Rompelman 2007.

7.3: Het skelet van de vrouw van rond de 40 jaar die na enige zwaardverwondingen overleed op de vloer van een ingegraven hut (hutkom 3).

7.4: Een vrouwelijke inwonster van Zutphen wordt slachtoffer van het Vikinggeweld, volgens een stripverhaal in het tijdschrift Quest, februari 2011.

7.5: Een ander slachtoffer van het Vikinggeweld, een kind van ongeveer 12 jaar in hutkom 1.

7.6: De Vikingaanval in Zutphen, volgens een stripverhaal in het tijdschrift Quest, februari 2011.

skeletten uit hut 1 en 3 ter plaatse gestorven of kort er op (vóór dat de hutten instortten) in de hutten gedeponneerd. Gezien hun leeftijdsverschil en de positie in de naast elkaar liggende hutten is het goed mogelijk dat het om een moeder en haar kind gaat.

De bovenlaag van de hutten was gevuld met dierlijke botten en menselijke skeletdelen van ledematen waar de pezen de beenderen nog bijeen hielden, alvorens de resten in de kuilen werden geschoven. Ook de vele onderpoten van de geslachte runderen lagen vaak nog in anatomisch verband. De skeletten op de bodem van de hutten zijn echter wel post mortem aangetast. Vooral het kind in hut 1 is zeer incompleet en uiteengeraakt. De skeletresten gingen vergezeld van bijzondere en alledaagse vondsten die bij de brand verloren zijn geraakt: een slotmechaniek van een kist (uit hut 2), een lange ijzeren schakelketting met een haak voor het ophangen van een ketel boven de haard uit hut 1, vier

ijzeren gespen, waaronder een naast het skelet van het kind in hut 1, een ijzeren sikkkel (hut 3), een ijzeren schrijfstift, een beitel, een ruiterspoor, veel ijzeren beslagwerk, messen, een bronzen baardtangetje, resten van maalstenen, veel keramiek, waaronder een wijnamfoor en een wijnkruik uit het Rijnland, nabij Keulen. Bijzonder is een Romeins bronzen beeldje van een zittende sfinksachtige figuur uit hut 3. Het was oorspronkelijk een decoratief onderdeel van een Romeins meubelstuk of ketel. De vleugels van het beeldje ontbreken. Een andere uitzonderlijke vondst is die van een bronzen muntje in hut 1; een *styca* van koning Aethelred II van Northumbria, geslagen door muntmeester Eanred in York tussen 840 en 844.

Het gebouw, vier hutten, de kuilen en de greppels in de bouwput van het stadhuis vormden blijkbaar de westelijke grens van de nederzetting. Meer richting het westen zijn geen sporen van de 9^e-eeuwse nederzetting gevonden, wel iets noordelijker: in de kelder van Kuiperstraat 1 (site 5) werd ook een hutkom uit de 9^e eeuw gevonden met veel botmateriaal. Er naast lag een waterput. In de bovenste vulling van de putschacht zijn resten van menselijke beenderen aangetroffen.

Opvallend is dat tussen de verbrande resten in de grondsporen in de bouwput van het nieuwe stadhuis regelmatig brokken van tufsteen werden gevonden. In de vulling van een kuil met brandresten, dat samen lijkt te hangen met de sporen van huis 2, geheel aan de oostzijde van de stadhuisopgraving, werden meerdere brokken tufsteen en een stuk gebakken steen van mogelijk Romeinse origine gevonden. Eén afvalkuil bevatte resten van een Rijnlandse reliëfbandamfoor, resten van een handmolensteen en vele ovensintels, ijzerslakken, bronslakken (zie ook 11.1), veel brokken tufsteen en gebakken steen. Eén gebakken steen was gestempeld met het Romeinse legioenstempel AML..., een deel van de in spiegelbeeld te lezen afkorting LEGIMA (*Legio I Minerva Antoniana*). Deze stemfels zijn te dateren in de periode 212-222 en zijn als sloopmateriaal afkomstig uit de Romeinse ruïnes van Xanten of Nijmegen. Niet alleen in de bouwput van het stadhuis kwam regelmatig tufsteenpuin voor, ook in de rioolsleuf op het plein werd bij archeologisch onderzoek in 1999 veel tufsteenpuin gevonden in de Karolingische kuilen en hutkommen (zie 8.2.1).

In de context van de 9^e eeuw kan dergelijk bouw materiaal in dit gebied zeer goed aan de bouw van kerken worden toegeschreven. Het is bekend dat de vroegste kerken met Romeins bouw materiaal werden gebouwd, aangezien de Romeinse ruïnes op slechts 50 km te vinden waren en er in de Karolingische tijd sprake was van een doelmatige exploitatie van Romeinse bouw materialen. Vanaf de 11^e eeuw, toen de vraag naar stenen bouw materiaal groter werd en de Romeinse ruïnes gesloopt waren, werd de tufsteen weer op grotere schaal in de groeves in de Eifel bij Mayen gewonnen, daar waar ook de Romeinen hun tufsteen betrokken (*Römertuf*).¹²⁸ Het is duidelijk geconstateerd dat de puinresten vanuit het oosten, uit het hart van de nederzetting, in de kuilen zijn geschoven. We komen dan uit bij de locatie van de huidige Sint-Walburgiskerk. Het is waarschijnlijk dat de tufsteen en de Romeinse bakstenen aan een 9^e-eeuws kerkje op de plaats van de huidige kerk moet worden toegeschreven en dat deze met de omliggende nederzetting is verwoest.

---

128 Bartels 2006b.

Over de precieze datering van het drama, dat zich hier heeft afgespeeld, kan op grond van een aantal dateringmogelijkheden iets gezegd worden. In de eerste plaats wijzen de keramiekvondsten op een datering in de tweede helft van de 9^e eeuw. Met name de Rijnlandse importkeramiek speelt hierbij een belangrijke rol. Een datering voor ca. 890 lijkt zelfs waarschijnlijk omdat Huneschansardewerk en vroege Pingsdorfbaksels niet voorkomen. In Deventer en Tiel komen deze baksels vanaf het einde van de 9^e eeuw voor.¹²⁹

Een tweede aanwijzing voor de datering vormt het bronzen muntje uit Northumbria, dat het drama zeker na de muntslag in 840/44 plaatst. Een volgende datering werd verkregen uit het onderzoek naar het C14-gehalte van een hoeveelheid verkoolde graankorrels, die naast de schedel van het kind werd aangetroffen.¹³⁰ Tussen dit verkoolde graan op de bodem van de hutkuil werd ook het muntje gevonden. Uit het C14-onderzoek kwam een uitslag naar voren dat het graan van na 880 moest dateren met een mogelijkheid tot ver in de 10^e eeuw. De waarschijnlijkheidscurve toont een scherpe piek in de laatste 20 jaar van de 9^e eeuw en een platte, bredere top in de periode ca. 910 - 960. Aangezien de vele keramiekvondsten een datering in de 10^e eeuw niet toelaten (geen enkele scherf Huneschans- of Pingsdorfaardewerk, uitsluitend Badorf- en Walberbergaardewerk), moeten we de datering stellen op de periode van de C14-piek in de curve: 880 - 900 en, op grond van de keramiek, in het eerste deel van die periode.

De datering maakt het waarschijnlijk dat de verwoesting en uitmoording van het laat 9^e-eeuwse Zutphen toegeschreven moet worden aan een Vikingaanval in de roerige periode van 879 tot 885. Toen beheerste Godfried de Noorman het midden-Nederlandse rivierengebied en was er een *hausse* van Vikingplunderingen tot diep in het Rijnland.¹³¹ Het jaartal 882, de historisch overgeleverde plundering en verwoesting van de handelsplaats Deventer, komt dan in beeld als mogelijke datum: *Nordmanni portum, qui Frisiaca lingua Taventri nominatur, ubi Sanctus Lioboinus requiescit, plurimis interfectis succenderunt*.¹³² Immers, zou de Vikingbende op weg naar Deventer voorbijvaren aan een relatief grote nederzetting met een imposante zaal en een kerk, alwaar ongetwijfeld grote voorraden agrarische producten en rijke bezittingen van de bewoners en de kerk aanwezig waren? Aanvullende argumenten voor de toeschrijving aan een Vikingaanval in of rond 882 zijn gelegen in het optreden van de Hamalandse graaf Everhard 'Saxo' in 885, zijn verheffing tot hertog in 886 en de aanleg van de ringwalburg te Zutphen op de resten van de verwoeste nederzetting (zie 7.1.2).

Tot slot nog een bijzondere aanwijzing voor de identiteit van de groep Vikingen die in Zutphen geweest zouden kunnen zijn. Het muntje uit York is een hoogst ongebruikelijke vondst op het Europese vasteland.¹³³ Het bronzen muntje hoort

129 Sanke 1999; Sanke 2002, 179-183; Mittendorff 2007, 191-194.

130 GrN 23392: 1120 ± 25 BP zie ook bijlage 2. De C14-datering van 885-974 AD (2 sigma) is volgens de onderzoeker dr. J. Lanting (Universiteit van Groningen) op grond van de hoge 12/13C-ratio waarschijnlijk te jong gedateerd. De 12/13C-ratio lag op -22.7 o/oo. Dat is voor Nederland uitzonderlijk. Lanting vroeg zich in 1999 af of er wellicht sprake kon zijn van geïmporteerd graan. De hoge ratio levert doorgaans een te jonge datering op. De conventionele C14-datering komt op 928 ± 32 AD.

131 Henderikx 1995, 88-94.

132 Annales Fuldenses, 118. Vertaling: De Noormannen hebben de handelshaven, die in de Friese taal Deventer genoemd wordt en waar de Heilige Lebuïnus rust, geplunderd en daarbij veel mensen gedood.

133 Mededeling Bouke van Veen, Koninklijk Nederlands Munt- en Penningkabinet.

niet thuis in de gebruikelijke muntcirculatie van zilveren Karolingische penningen. Wanneer we echter bedenken dat de Vikingaanvallen van na 879 vooral uit het gebied van Northumbria werden ondernomen dan zou het muntje door deze groep Vikingen meegenomen kunnen zijn en tijdens de verwoesting van Zutphen verloren kunnen zijn. York was sedert 866, ten tijde van Aethelred II, in handen van de Vikingen. York was reeds een Vikinghandelsplaats bij uitstek toen vanaf 879 een grote groep Vikingen, en met hen ook het Yorkse muntje, overstak naar het Neder-Lotharingse gebied.

Een andere opvallende context in de Zutphense nederzetting is het voorkomen van grote hoeveelheden onderpoten en schedels van runderen in de hutkommen. Het skelet van het volwassen individu in hutkom 3 was zelfs omgeven door zeven runderschedels en een veelvoud aan onderpoten. De schedels zijn duidelijk doelbewust ingeslagen. De schedels en onderpoten wijzen op het doelmatig slachten van runderen, ongeacht de ideale slachtleeftijd, teneinde het consumptieve deel van de kalveren en runderen mee te nemen.¹³⁴ De rooftochten na 879 duurden vaak meerdere jaren en reikten tot ver in het binnenland van het Frankische rijk. De tochten werden vanuit diverse winterkampen ondernomen, soms over grote afstanden over land, waarbij de schepen in de rivier als uitvalsbasis en verzamelplaats van de buit dienden. De behoefte aan voedselvoorraden was zeer groot en veel plundertochten hadden niet de roof van kostbare buit als doel, maar voedsel.¹³⁵ Hongersnood bedreigden de Vikingen en een hongersnood in 892 is zelfs de reden geweest voor de terugtocht van het Vikingenleger naar Engeland.¹³⁶ Het is waarschijnlijk dat Zutphen, waar een grote voorraad voedsel in de vorm van graan en vee centraal bijeengebracht was, afkomstig van de omliggende domeinen, het hoofddoel van de plundering is geweest.

7.1.2 De Zutphense ringwalburg tot het jaar 1000

De Zutphense markten Groenmarkt, Houtmarkt en Zaadmarkt kennen een opvallend half rond verloop waarvan al vroeg werd vermoed dat zij ooit gedempte grachten waren van de oudste nederzetting. Bij opgravingen op de Groenmarkt in 1946 (afb. 7.1 site 10) werd een dubbele droge gracht aangetoond waarvan de binnenste nog geen 5 meter breed en 1,20 meter diep was, de buitenste 12 meter breed en 2 meter diep.¹³⁷ Deze interpretatie bleek niet juist. Bij opgravingen in de kelders van Houtmarkt nr. 47, 49 (site 14) 54 (site 8), 56 (site 9), 63 (site 13), 67-71 (site 12) in de periode 2003-2008 en bij een boorcampagne op de Houtmarkt in 2004 (site 11) bleek dat onder Renauds grachtvulling een zandiger grachtvulling aanwezig was die hij voor schone grond had aangezien.¹³⁸ Bij opgravingen in de kelders in de 'buitenbocht' van de Houtmarkt, site 12 t/m 14, werden bovendien sporen gevonden van twee droge V-vormige grachten van ongeveer vijf meter breedte en twee meter diepte. Het verdere tracé is niet bekend maar de grachten (en bijbehorende wallen) lijken het puntje van de zandrug af te snijden, waarmee de nederzetting Zutphen in zijn vroegste bestaan een *promontory fort* lijkt te zijn geweest.¹³⁹ De C14-datering van de oudste

134 Rompelman 2007.

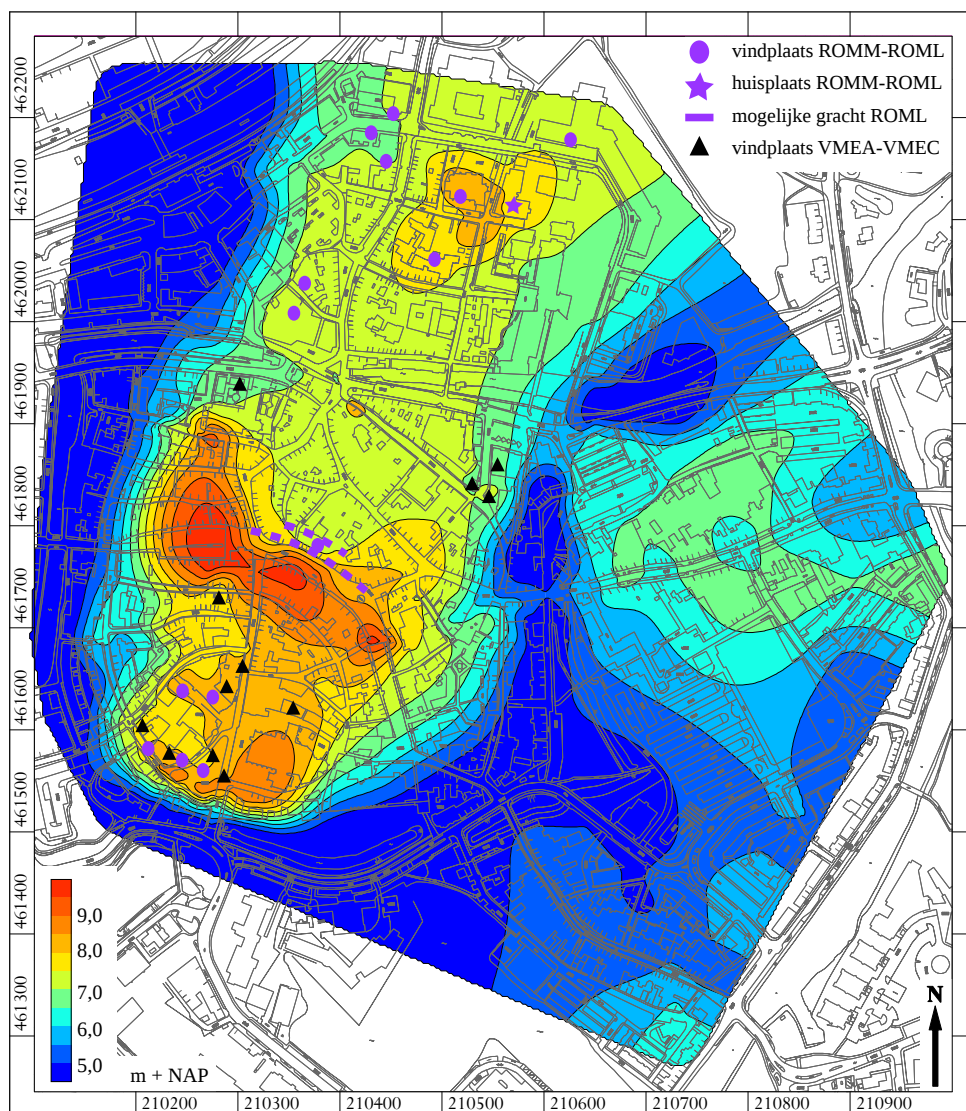
135 Henderikx 1995, 93-94.

136 Henderikx 1995, 94.

137 Bitter 1985, 75-77; Bitter 1984, 20-23 fig. 15 en 16 en bijlage 3.

138 Fermin & Groothedde 2006.

139 Fermin & Groothedde 2008a.

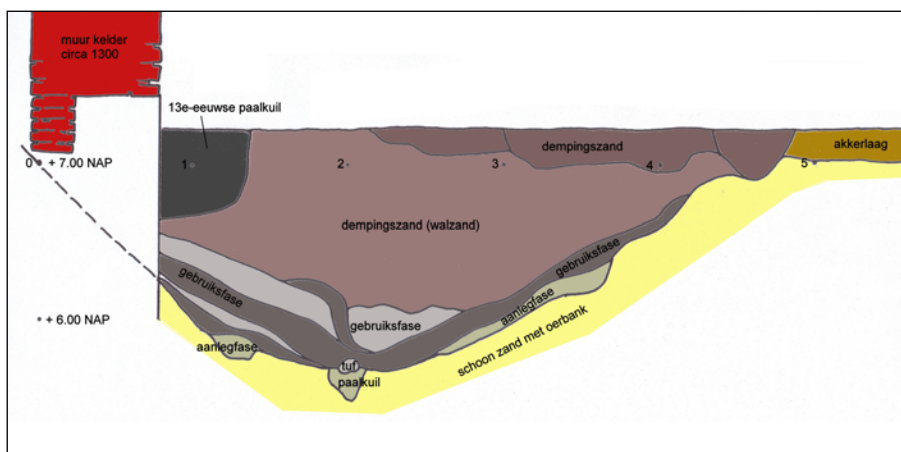

7.7: De Romeinse en vroegmiddeleeuwse sporen en vondsten van bewoning op het rivierduinencomplex onder de binnenstad van Zutphen. De omgeving van het plein 's-Gravenhof kent bewoningscontinuïteit vanaf de 3^e of 4^e eeuw binnen een vermoedelijk uit die tijd daterende omgrachting.

vulling van de grachten was verrassend: 3^e of 4^e eeuw.¹⁴⁰ Dat is, niet geheel toevallig, ook de datering van de eerste bewoningsfase van Zutphen in het stadsdeel binnen deze grachten. Mogelijk dat de Frankische nederzetting Zutphen van meet af aan versterkt was en dat er toen al sprake was van een adellijk centrum: een Frankische *Herrensitz*. Deze versterkte plaats lag buiten de Romeinse *Limes* maar de grachtvorm lijkt wel te zijn ontleend aan de in de Romeinse tijd gebruikelijke V-vormige grachten. De grachten hebben tot in de Karolingische tijd bestaan, een ervan zelfs tot in de 11^e eeuw.

De jongere door Renaud in 1946 aangetroffen en in 2004 uitgeboorde Karolingische versterking bestond uit een in de basis circa 20 tot 25 meter dikke aarden wal en een 18 meter brede en vier meter diepe gracht. De ringwalburg werd aangelegd binnen de oudere versterking zodat de nederzetting niet onbeschermd was tijdens de aanleg. De hoofdwal lag onder de bebouwing van de

¹⁴⁰ Poz-25480: 1750 ± 35 BP conventionele datering: 289 ± 45 AD, 1 sigma 240-335, 2 sigma 210-390.

7.8: Profiel door de V-vormige noordelijkste gracht onder Houtmarkt 63. De laat-Romeinse C14-datering komt uit de onderste gebruikslaag.

7.9: Reconstructie van het verloop van de pre-Karolingische grachten (1 en 2) en de gracht van de ringwalburg (3) op de Houtmarkt. In blauw de in de opgravingen en boringen gedocumenteerde grachten.

Markt aan de Rode Torenstraat- en Kolenstraatzijde. Bij een kelderonderzoek in het pand Houtmarkt 54 (site 8) werd in 1995 voor het eerst een restant van de aarden wal ontdekt.¹⁴¹ In het belendende pand Houtmarkt 56 (site 9) werd een deel van de gracht nauwkeurig onderzocht. De aanleg ervan kon op grond van keramiekvondsten worden gedateerd op het einde van de 9^e eeuw. De C14-datering viel ruim uit maar sluit de laat-9^e-eeuwse datering niet uit.¹⁴² De omwalling en gracht omsloten precies de zuidelijke landtong van de zandrug waarbinnen de hof, de kerk en de nederzetting lagen.

¹⁴¹ Fermin & Groothedde 2006, 82-86.

¹⁴² Fermin & Groothedde 2006, 87-90. GrN 27788: 1210 ± 40 BP, 1 sigma 777-883, 2 sigma 691-897, 921-941.

7.10: Onderzoek in de middeleeuwse kelders van Houtmarkt 63 in 2008. Hier kwamen de twee pre-Karolingische grachten aan het licht.

7.11: Onderzoek in de kelder van Houtmarkt 69 in 2004. Onder de puinkuilen is het V-vormige profiel te zien van een van de pre-Karolingische grachten.

De topografisch en archeologisch traceerbare halfronde versterking zal oorspronkelijk geheel rond zijn geweest. Hierop wijzen de naadloos passende segmenten van de ronde burgvorm die in de huidige topografie van de stad bewaard gebleven zijn: de rooilijnen van de Rode Torenstraat en een aansluitend deel van de Groenmarkt en de Zaadmarkt. Het is bekend dat de IJssel in de 13^e en de eerste helft van de 14^e eeuw een sterk eroderende werking heeft gehad op de zuidrand van de stad en het is aantoonbaar dat hier een deel van de vroegmiddeleeuwse stad in de IJssel is verdwenen.¹⁴³ Er zijn topografische aanwijzingen in het stratenverloop van de Waterstraat en Rode Torenstraat-Kerkhof dat deze straten zijn afgesneden door de zuidelijke stadsmuur uit de 14^e eeuw. Bovendien is in 1999 aangetoond dat een 13^e-eeuwse stadsmuur in de IJssel is verdwenen en landinwaarts werd vervangen door de huidige stadsmuur van kort na de riviervverlegging van 1357.¹⁴⁴ Indien we de voortzetting van deze op de 14^e-eeuwse stadsmuur doodlopende straten logisch reconstrueren, krijgt de plattegrond van de burg een rond verloop. Gereconstrueerd naar een ronde vorm moet er sprake zijn geweest van een twaalf hectare grote burg (buitenmaats) aan de IJssel met een binnenoppervlak van ongeveer zeven hectare. De noordelijke ingang van de burg lag op het hoogste punt van de stad, de top van het rivierduin tussen het latere huis Gelre en het Wijnhuis. De noord-zuid lopende Lange Hofstraat was de centraal gelegen hoofdstraat naar de hof en naar het veer over de IJssel. De straat passeerde de grafelijke houten zaal aan de oostzijde en ten oosten van de straat lag de veronderstelde parochiekerk ter plaatse van de huidige Sint-Walburgiskerk. De Lange Hofstraat doorsneed de burg niet precies in het midden maar net oostelijk daarvan. Het middelpunt van de burg lag ongeveer voor de entree van het nieuwe stadhuis ten westen van de Lange Hofstraat en iets ten noorden van de houten zaal op het 's-Gravenhof. De ligging van de burgvorm werd klaarblijkelijk niet alleen bepaald door de bestaande elementen

143 Groothedde 1999b, 191-197; Groothedde & Hermans 1999, 133-135.

144 Groothedde 1999b, 191-197.

zoals de hof en de kerk, maar ook door de terreingesteldheid op het rivierduin. De Rode Torenstraat en de Kolenstraat lagen achter de hoofdwal. Vanuit het oosten kwam nog een tweede straat de burg binnen ter hoogte van het huidige Ravenstraatje en de Raadhuissteeg. Door de aanleg van een gracht in de 12^e eeuw en de daaropvolgende bouw van het Vleeshuis omstreeks 1325 heeft de Raadhuissteeg een knik gekregen. Als de straat rechtdoor wordt getrokken, komt hij precies in het middelpunt van de burg uit, net boven de grafelijke hof (zie afb. 7.13). Voor het overige is het speculeren of meer straten in het huidige stadsdeel teruggaan op de oude burgtopografie. Het stratenpatroon was door de handhaving van enkele wezenlijke elementen als de hof en de kerk en mogelijk andere perceelstructuren van vóór 882 niet altijd regelmatig. Een opvallend fenomeen is dat de hoofdwal aan de noord- en oostzijde over de hoogste toppen van het rivierduin is aangelegd. De gracht is op het talud van de rivierduinen gegraven. Het terrein aan de veldzijde liep af richting het dal van de Berkel. Men heeft dus bewust gebruik gemaakt van de natuurlijke hoogte om een optimaal hoogteverschil te bereiken tussen de wal en de veldzijde.

Bij de boringen op de Houtmarkt in 2004 is vastgesteld dat de gracht tot net in het grondwater reikte. De vraag is of de gracht daarmee opzettelijk watervoe-rend was. In dit onderste niveau vond men namelijk ook de leem waarmee de wal bekleed werd.

Historisch en archeologisch is dit fenomeen van de aanleg van ronde versterkingen tijdens en tegen de Vikingaanvallen tussen 880 en 892 goed bekend. Langs de Belgisch-Nederlandse kust en langs de grote rivieren is een hele reeks ronde omwalde burgen aangelegd van Sint-Winoksbergen in Noord-Frankrijk tot Den Burg op Texel. Vooral in Vlaanderen en Zeeland zijn concentraties van deze burgen te vinden aan de belangrijke waterwegen bij de kust (Oostburg, Middelburg, Oost Souburg, Domburg, Burgh-Haamstede).¹⁴⁵ Het gaat vermoedelijk in de meeste, zo niet in alle gevallen om burgen die in koninklijk fiscaal gebied zijn gelegen (Walcheren, de Maasmond, de Rijnmond¹⁴⁶ en Texel¹⁴⁷). We kunnen in de aanleg van de burgen dan ook een door de koning gestuurde en door lokale overheden (graven, kloosters) uitgevoerd plan zien voor een georganiseerde verdediging tegen de Vikingen. De aanleg van deze versterkingen wordt op archeologische gronden gedateerd in de laatste kwart van de 9^e eeuw en waarschijnlijk in de periode 880-890.¹⁴⁸ In de eigentijdse bron *Miracula Sancti Bertini* is sprake van Vikingen die in 891 van plan zijn om langs de kust de *castella ibi recens facta* (de daar onlangs aangelegde burgen) te veroveren.¹⁴⁹ In heel Neder-Lotharingen en West-Francië is sprake van het versterken van stedelijke nederzettingen, vaak bisschoppelijke centra en kloosters, tegen de Vikingen in de periode 880-890.¹⁵⁰ Ook de datering van de omwalling van Deventer, waar een kapittelklooster lag, valt in deze periode, waarschijnlijk zelfs direct na 882.¹⁵¹

145 Zie voor een goed overzicht: Van Heeringen e.a. 1995; Henderikx 2002.

146 Dijkstra 2002, 17-19.

147 Al zijn er aanwijzingen dat de ronde burg van Den Burg ouder is en teruggaat op een vroeg-middeleeuwse Friese versterkte plaats. Zie: Woltering 2002, 25-63.

148 Van Heeringen 1995, 37-39; Henderikx 1995, 101.

149 *Miracula Sancti Bertini*, caput 6, 512. Aangehaald door Henderikx 1995, 91.

150 Henderikx 1995, 101.

151 Groothedde 1998; Bartels 2006a.

De versterking in Zutphen vertoont grote fysieke gelijkenis met de ronde kustversterkingen. De Zutphense burg lijkt net als de kustversterkingen een planmatig aangelegde versterking te zijn, bedoeld om een grotere populatie dan de lokale bevolking veiligheid te bieden. In tegenstelling tot de Zeeuwse ringwalburgen gaat het in Zutphen om een ruime omwalling van een bestaande nederzettingkern met een grafelijk bestuurlijk centrum. Uit de opgravingen van 1946 op het plein 's-Gravenhof (site 1) is gebleken dat een tijdens de Vikingaanval van 882 verbrande eenschepige houten zaal wordt opgevolgd door een grotere tweeschepige houten zaal, die op zijn beurt wordt opgevolgd door de bouw van de tufstenen aula in de 11^e eeuw. Ook de bewoning er omheen kent geen hiaat. In dat opzicht lijkt de Zutphense versterking meer aan te sluiten bij de koninklijke paltsversterkingen in Noord- en Midden-Duitsland, waarvan Tilleda in Kyffhäuser, Werla aan de Oker en Grone bij Göttingen goede voorbeelden zijn.¹⁵² Ook de Hamalandse burg en grafelijke residentie Hoog-Elten is rond 900 versterkt en kende een vergelijkbare bouwontwikkeling als die in Zutphen.¹⁵³ Opvallend is het grote aantal hutkommen in zowel Zutphen als de koninklijke burgen in het Duitse gebied. Anders dan in Nederland, waar ze doorgaans als werkplaatsjes en opslaghutjes worden verklaard, worden deze hutten in Duitsland toegeschreven aan de onderkomens van lijfeigenen en andere afhankelijkten die aan de burg waren verbonden. In Tilleda gaat het om enkele honderden hutkommen en een handvol traditionele paalgefundeerde gebouwen in de twee voorburgen van de palts.¹⁵⁴

7.1.3 De Hamalandse graven en de stichting van de Zutphense burg

Op grond van de historische gegevens is de datering van de aanleg van de Zutphense ringwalburg nog scherper te bepalen. Uit genealogische studies is gebleken dat de beroemde Hamalandse graaf Wichman (II) van Elten (gestorven tussen 975 en 980) behoort tot een gravengeslacht dat zeker sedert de tweede helft van de 9^e eeuw in Hamaland grafelijke functies uitoefende en er vele bezittingen had. Deze Hamalandse graven treden in de historische bronnen veelvuldig op als dominerende adellijke familie in het gehele Oost-Nederlandse gebied. 'Hamaland' stond voor een groot gebied: de tegenwoordige Veluwe, IJsselvallei, Montferland, Achterhoek en de Duitse grensstreek.¹⁵⁵ De naam is een overblijfsel van de oude Frankische stam van de Chamavi of 'Hamalanders'. Binnen dit gebied lagen vele graafschappen, waaronder de in de bronnen genoemde IJsselgouw rond Zutphen en de koninklijke handelsplaats Deventer.¹⁵⁶

De eerst vermelde 'graaf van Hamaland' is Wichman (I) in 855, van wie het onduidelijk is of hij de vader was van de in 881 genoemde graaf Meginhard I. Meginhards zoon Everhard I 'de Saks' speelde een belangrijke rol in de bestrijding van de Vikingen, waarover hierna meer. Deze Everhard I was de broer van Meginhard (II) en waarschijnlijk de vader van Meginhard (III) en grootvader van Wichman (II), al komen andere Hamaland-onderzoekers uit op iets afwijkender reconstructies van de familierelaties.¹⁵⁷ Uit hun familierelaties en

¹⁵² Streich 1984, 153-156, 159-162.

¹⁵³ Binding 1986, 3-9.

¹⁵⁴ Eberhard & Grimm 2001; Dapper 2007.

¹⁵⁵ Heidinga 1986; Wirtz 1971, 173 & 16-31.

¹⁵⁶ Wirtz 1971; Groothedde 1999; Van Winter 2002.

¹⁵⁷ Wirtz 1971, 7-84; Van Winter 2002, 57-79; Verdonk 1990, 27; Jongbloed 2006.

huwelijkspolitiek blijkt duidelijk dat de Hamalanders tot de rijksaristocratie van het Lotharingse en later het Duitse rijk behoorden. Door de optekening van de Hamalandse graven en hun familieleden in necrologia, zoals die van de abdijs Reichenau, werd hun status in de overlevering duurzaam verankerd.¹⁵⁸

Graaf Everhard I 'de Saks' (vermoord in 898) werd bij de belegering van het Valkhof te Nijmegen in 881 gevangen genomen door de Vikingkoning Godfried. Hij werd uiteindelijk tegen een hoge losprijs vrijgekocht door zijn moeder Evesa. De Vikingen hadden volgens Regino van Prüm veel bezittingen van graaf Everhard verwoest en geplunderd en zijn grafelijk gezag in het IJsselgebied was verdwenen. Everhard had dus alle reden om zich te wreken en hij nam deel aan een complot tegen Godfried. Godfried eiste van keizer Karel de Dikke (884-887) grondbezit in de wijnstreek langs de Rijn. In 885 werd een ontmoeting geregeld tussen de Babenberger hertog Hendrik, die namens de koning belast was met de verdediging van het rijk tegen de Vikingen, en Godfried. In het gevolg van hertog Hendrik bevond zich Willibert, aartsbisschop van Keulen en ook de Hamalandse graaf Everhard. Tijdens de ontmoeting bij Spijk aan de Rijn werd Godfried vermoord en daarna zuiverde hertog Hendrik, graaf Everhard en hun gevolg het hele rivierengebied van Vikingen.¹⁵⁹

In 886 sneuvelde hertog Hendrik bij Parijs in de strijd tegen de Vikingen. Blijkbaar was de verdediging van het rivierengebied door Karel de Dikke overgedragen aan Everhard, die vervolgens als hertog werd aangesteld. In 886 wordt Everhard als *dux* vermeld. In 898 werd Everhard zelf vermoord en droeg keizer Arnulf van Karintië (887-895) de functie over aan Everhards broer Meginhard.¹⁶⁰ Na 900 is van de hertogentitel van Meginhard (in 914 en 917 vermeld als graaf) geen sprake meer, waarschijnlijk omdat de Vikingaanvallen afnamen.

Na het verdrijven van de Vikingen uit het Nederlandse deel van Lotharingen en nadat de Hamalandse hertog Everhard de verdediging van dit gebied opgedragen gekregen had, zal hij degene zijn geweest die verantwoordelijk was voor de aanleg van de ronde Zutphense burg en waarschijnlijk ook voor het omwallen van de koningsplaats Deventer. Ook de versterking van Hoog-Elten, gedateerd omstreeks 900, wordt aan hertog Everhard of Meginhard toegeschreven.¹⁶¹ De stichting van de Zutphense burg kort na Everhards aanstelling als hertog in 886 sluit goed aan bij de archeologische dateringen. Het is bovendien dezelfde periode als waarin de aanleg van de kustversterkingen wordt gedateerd. De functie van hertog (*dux*) was bij uitstek een rijksambt en het is dan ook waarschijnlijk dat de omwalling van Zutphen en Deventer een van de koning uitgaand initiatief was. De hertog had immers de taak het verzet tegen aanvallen van buiten te organiseren en de rechten en bezittingen van de koning en de kerk te verdedigen. Hertog Everhard zal, gezien zijn functie als *dux* van het 'Friese' Lotharingen, bovendien medeverantwoordelijk zijn geweest voor de aanleg van de kustversterkingen op de fiscale domeinen van Walcheren, de Maasmond, de Rijnmond en op Texel. Onder Karel de Dikke was het gehele Karolingische rijk immers korte tijd, van 884 tot 887, herenigd en na zijn aftreden behoorde het land benoorden de Schelde tot de Oost-Frankische invloedsfeer. Bij de burgenbouw werden on-

¹⁵⁸ Verdonk 1990.

¹⁵⁹ Regino van Prüm, *Chronica*, 266-268.

¹⁶⁰ Idem.

¹⁶¹ Binding 1986, 8.

getwijfeld de lokale graven en kloosters ingeschakeld die veel effectiever konden optreden tegen plotselinge dreiging van Vikingen. De lokale machthebbers maakten handig gebruik van de situatie in hun streven steeds zelfstandiger op te treden in hun eigen gebieden. Het rijksgezag werd er uiteindelijk fors door uitgehold.

Er is voor Zutphen nog een mogelijk betrokken partij bij de burgenbouw.¹⁶² Al in de late 9^e eeuw kreeg het klooster Corvey bezittingen in Zutphen blijkens de, overigens betwiste, goederenlijst van de 11^e-eeuwse abt Saracho. De 11^e-eeuwse goederenlijst is een in opdracht van de abt opgestelde lijst op grond van een oudere lijst die terug zou gaan op 887-899.¹⁶³ Er worden te *Sutfeno in pago Hamelant* vier namen genoemd: Hemigo, Maggo, Wibald et Redbold, waarmee we mogelijk kennismaken met vier Karolingische inwoners van Zutphen. Misschien waren dit horigen of *milites agrarii* (vrije boeren die op koningsgoed woonden en werkten en in ruil militaire diensten moesten verrichten) die aan het klooster Corvey jaarlijks een vaste afdracht van de in de passage genoemde goederen (graan, laken, schapen en een lam) deden.¹⁶⁴ De Zutphense graaf Otto II (1063-1113) was voogd van de in het westen gelegen goederen van Corvey. Dit is weliswaar later, maar het geeft een mogelijk oude band weer tussen de grafelijkheid in dit gebied en de kloosterbezittingen van Corvey. Waarschijnlijk kreeg Corvey gedeeltelijke bezitsrechten van landgoederen binnen een koninklijk domein in Zutphen. De schenking kan zijn gedaan door de Hamalandse graaf, aangezien juist in de jaren tachtig van de 9^e eeuw het koninklijk monopolie op de controle over kloosters ondermijnd werd door de adel.¹⁶⁵ Voorbeelden van een dergelijk samenwerkingsverband zien we ook tussen de lokale graaf (van Vlaanderen) en de Sint-Pietersabdij in Gent bij de bouw van de burg van Oostburg¹⁶⁶, en de graaf van Walcheren met het klooster te Echternach bij de bouw van de burg van Middelburg.¹⁶⁷ Ook van het Sint-Baafsklooster in Gent is historisch bekend dat het al vanaf de vroege 9^e eeuw betrokken was bij de verdediging van de kust en later bij de bouw van de burgen, wellicht in samenwerking met de graaf van Laon.¹⁶⁸ Dat bij de verdediging tegen de Vikingen de handen ineengeslagen werden, blijkt tevens voor Oost-Francië, waar keizer Karel de Dikke in 884 in Colmar en Worms een overleg organiseerde met bisschoppen, abten en graven en hen opdroeg de verdediging op zich te nemen.¹⁶⁹ Aangezien vanaf 880 het deel van Lotharingen waar Zutphen zich in bevond, onder het Oost-Frankische gezag kwam te staan, is het niet onwaarschijnlijk dat de onderlinge afspraken die in 884 werden gemaakt, ook voor Zutphen hebben gegolden.¹⁷⁰

162 Den Braven 2004, 15-16.

163 bestreden door Wirtz 1971, 36-37 die de Karolingische oorsprong van de lijst niet vertrouwd. Er staat: *In Sutfeno [in pago Hameland] Hemigo, Maggo, UUibald et Redbold habent XXXX iugera, et quilibet quotannis persoluit VIII modios siliginis, III pannos lineos et I ovem cum agno.*

164 De schenking aan Corvey betrof dan ook waarschijnlijk geen volledig bezitsrecht van landgoederen toebehorend aan een koninklijk domein in Zutphen. Volledige bezitsrechten horen namelijk meer thuis in een stelsel van Romeins eigendomsrecht welk niet goed van toepassing is op de 9^e eeuw: Innes 2000, 74.

165 De Jong 1995.

166 Henderikx 1995.

167 Henderikx 2002.

168 Henderikx 1995; Henderikx 2002.

169 Henderikx 1995, 101.

170 Den Braven 2004.

7.1.4 De burgenbouw in breder perspectief: de Burgenordnung en Burghal Hidages

De wijze waarop de verdediging van de burgen werd georganiseerd, is af te leiden uit de zogenaamde *Burgenordnung* in de *Widukindi res gestae Saxonicae* I 35. De tekstpassage wordt vermeld in 926 in verband met de oorlogen aan de oostelijke grenzen van het Oost Frankische (Duitse) rijk tegen de Slavische en Hongaarse stammen.¹⁷¹ Van elk aantal van negen boeren-krijgers (*“primum ... ex agrariis militibus nonum”*) werd er één in de burg geplaatst die voor huisvesting moet zorgen voor de overige acht in tijden van nood. Deze burgboer ontving van de andere acht boeren een derde deel van de oogst om op te slaan in de burg. De koning (Hendrik I, ‘de Vogelaar’, 919-936) gebod dat alle rechtszittingen, markten en gastmalen in de burg plaats dienden te vinden. Direct buiten de burg werd geen vaste bebouwing toegestaan. Hieruit blijkt dat de boeren op de domeinen militaire diensten vervulden en dat zij de ruggengraat vormden van de verdediging en de voedselvoorziening van de burg. In vredetijd werd de negende boer belast met de bouw en het onderhoud van de burg en de gebouwen binnen de burg. In tijden van dreiging trokken de andere boeren met hun families en gevolg zich terug binnen de burg. Er waren voor hen woningen en voedselvoorraden. Deze *Burgenordnung* ‘werd in vredetijd uitgeoefend zodat men in oorlogstijd paraat was’.¹⁷² Hoewel de geschetste organisatie van toepassing is op de burgen in het oosten van het rijk in 926, is het waarschijnlijk dat deze organisatie niet noemenswaardig afweek van de succesvol gebleken organisatie van de burgenverdediging tegen de Vikingen in Neder-Lotharingen vanaf ca. 890.¹⁷³ Het systeem van rekrutering ten behoeve van de landsverdediging was op zich niets nieuws en kwam al vanaf de vroege 9^e eeuw voor in verband met de toenemende Vikingaanvallen.¹⁷⁴ Koning Hendrik ‘de Vogelaar’ was goed vertrouwd met de burgenorganisatie in Neder-Lotharingen. Hij had kort ervoor, in 925, de Neder-Lotharingse graafschappen na diverse veldtochten aan zijn rijk toegevoegd. Zijn zus Oda was getrouwd geweest met de Lotharingse koning Zwentibold onder wiens gezag de burgenbouw werd voltooid. Oda had te Deventer en omgeving bovendien aanzienlijke bezittingen die zij mogelijk als huwelijksgave van haar man had gekregen.¹⁷⁵

In het licht van de nieuwe militaire organisatie van de rijksverdediging en de bouw van versterkingen moeten we ook de komst van de bisschop van Utrecht naar Deventer zien. De bisschop was al bij eerdere Vikingaanvallen in 857 uit Utrecht gevlucht. Geheel verlaten was Utrecht overigens niet. De bisschoppen, ook die in ballingschap, zijn in Utrecht in de Salvatorkerk begraven. Waar de bisschoppen in de daaropvolgende decennia verbleven, is onbekend. Het in de literatuur vaak aangehaalde ballingsoord Sint-Odiliënberg (in het bisdom Luik!) is niet waarschijnlijk.¹⁷⁶ Uiteindelijk vestigde de bisschop zich in Deven-

171 Bauer en Rau 1977, 68-69. Zie ook Jäschke 1975.

172 Vertaling uit de *Burgenordnung*passage in *Widukindi res gestae Saxonicae* I 35.

173 Jäschke 1975.

174 Jäschke 1975, 31-33.

175 OSU nrs. 119, 121 en 122. In de periode 956-962 uit haar boedel door koning Otto I geschonken aan het Mauritiusklooster te Maagdenburg. Van Vliet 1996, 15.

176 Spitzers 1992; Van Vliet 1996, 15; Van Vliet 2004, 140-141. Linssen (2008) toonde aan dat het door Lotharius II geschonken klooster te Sint-Odiliënberg onmogelijk de vestigingsplaats van de bisschop en het verplaatste Utrechtse munster geweest kan zijn.

ter, waar hij zeker sinds 895 zetelde. De verplaatsing van de bisschopszetel zal genoodzaakt zijn doordat de Utrechtse goederen in het westen in door Vikingen gecontroleerd gebied lagen en daarmee de Utrechtse zetel geen bestaansbasis meer had. De bisschop had in Deventer en omgeving belangrijke bezittingen en ook een groot deel van zijn kooplieden uit het door de Vikingen bezette Dorestad waren naar Deventer uitgeweken. De koning zal echter een bepalende rol gespeeld hebben in de vestigingskeuze. Deventer lag aan de oostgrens van het Lotharingse rijksdeel. Met een bisschopszetel in Deventer kon de invloed van Lotharingen ook effectief tot in de oostelijke diocesegrenzen van Lotharingen worden uitgebreid. De koopliedenkolonie te Deventer viel voor het grootste deel direct onder koninklijk gezag. De relatie tussen de koning en de bisschop in Deventer komt duidelijk tot uitdrukking in een oorkonde uit 896.¹⁷⁷ Hierin bevestigde koning Zwentibold aan de bisschop het bezit van een tiende deel van de handelsnederzetting Deventer, waarbij de bisschop apart liet vermelden dat de rechten van de koopmannen (van Sint Maarten) dezelfde zouden zijn als de rechten die zij eertijds in Dorestad genoten.

De aanleg van de omwalling van Deventer en de nabijheid van een sterke wereldlijke gezagsdrager te Zutphen (hertog Everhard en later Meginhard) die namens de koning dit rijksdeel effectief verdedigde, waren de gunstige voorwaarden die een verhuizing van de bisschop naar Deventer mogelijk maakten. De bisschopszetel Deventer kon bij naderend gevaar militaire steun verwachten vanuit de burg Zutphen.

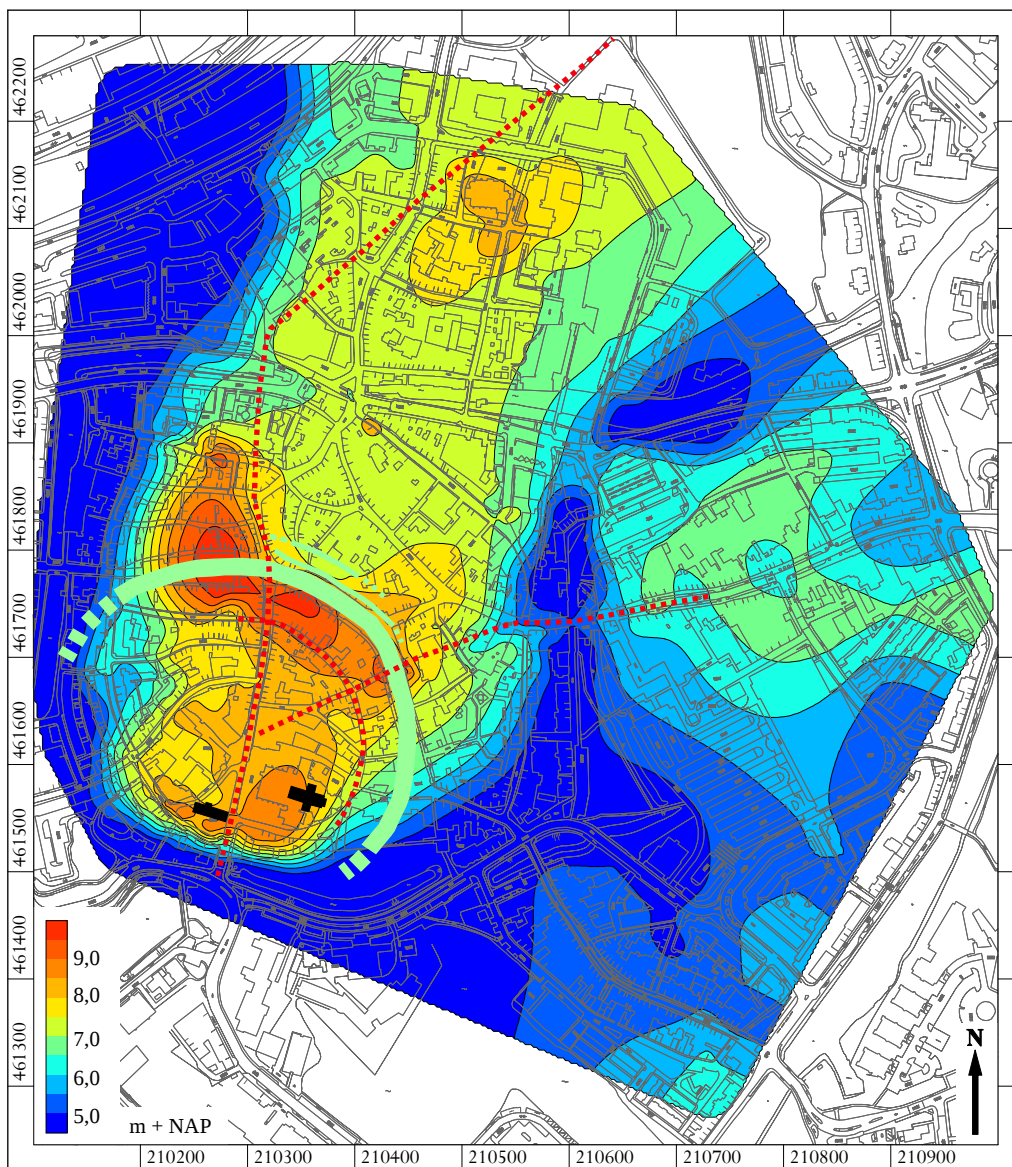
7.12: Luchtfoto van Zutphen uit 1999. De ligging van de markten (en daarmee van de gracht van de ringwalburg) is goed af te lezen aan de witte marktkramen van de donderdagmarkt. Verder is de Lange Hofstraat als noord-zuidas van de burg goed herkenbaar. De straat komt uit op het plein 's-Gravenhof en in het kapittelgebied van de Sint-Walburgiskerk.

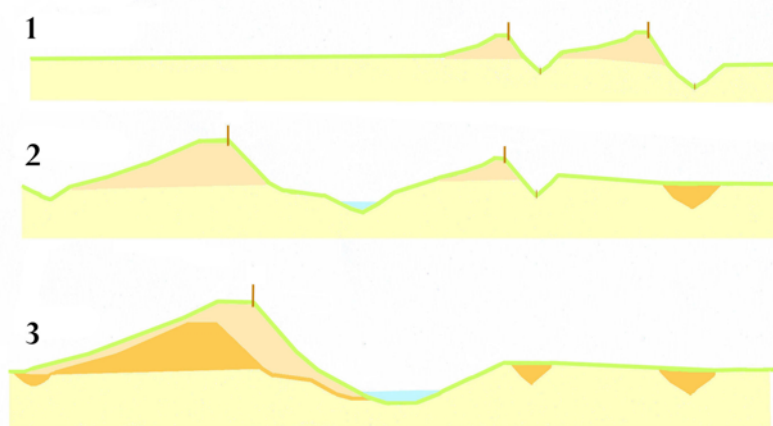
Bij opgravingen binnen de Marktenring, dus binnen de burg, worden vrijwel altijd sporen gevonden van 10^e-eeuwse bewoning, al zijn de archeologische waarnemingen en opgravingen vaak beperkt van omvang en is het lastig een scherp nederzettingsbeeld te krijgen. De dichtheid aan sporen en vondsten is echter beduidend geringer dan in de dichtbewoonde handelsplaats Deventer. Tussen de verspreid liggende boerderijen, woningen en schuren lagen veel tuinen en akkers.¹⁷⁸ Uit de *Burgenordnung* valt af te leiden dat er in vreedstijd minder mensen in de burg woonden dan in oorlogstijd, namelijk een negende deel van de bevolking van de aan de domeinen verbonden boeren binnen het graafschap. Bij de dreiging van een Vikingaanval moest de burg echter alle boeren-krijgers, die

¹⁷⁷ Gysseling & Koch 1950, nr. 187.

¹⁷⁸ Bitter 1985-2, 45; Bitter 1985-4, 112-114.

7.13: Ligging van de gracht van de ringwalburg op het paleoreliëf van de rivierduinen onder de Zutphense binnenstad. Als ondergrond is de Grootchalige Basiskaart gebruikt. In rood gestippeld is het laat-Karolingische wegen- en stratenpatroon weergegeven, voor zover dat met enige zekerheid te reconstrueren is. De houten zaal en de (hypothetische) kerk staan in zwart aangeduid.

7.14: Ontwikkeling van de versterking ter hoogte van de Houtmarkt in doorsnede. Boven (fase 1): de dubbele pre-Karolingische V-vormige grachten met wallen. Midden (fase 2): de eerste fase van de ringwalburg, eind 9^e eeuw. Onder (fase 3): de renovatie van de ringwalburg in de 11^e eeuw.

op de domeinen woonden, kunnen huisvesten. Daarvoor was er op de zeven hectare binnen de omwalling voldoende ruimte.

Er is vanaf de 9^e eeuw sprake van de verwerking van lokaal gewonnen ijzer (limoniet, moerasijzererts) en de grootschalige productie van de daarvoor benodigde houtskool (zie 11.1).¹⁷⁹ De winning van ijzer vond vooral plaats buiten de burg op het platteland, vaak dicht bij de winplaats. De verwerking door smeden is zowel in de Zutphense burg aangetoond als in enkele nederzettingen er omheen.¹⁸⁰ Op de Looërenk bij Zutphen werd in de 9^e en/of 10^e eeuw in relatief korte tijd een eikenbos verwerkt tot 245.000 kg hoogwaardig houtskool in circa 350 meilerkuilen. De aanwezigheid van Karolingische meilers is inmiddels op meerdere enken rond Zutphen aangetoond.¹⁸¹ De productie moet zeer omvangrijk geweest zijn. De bosgebieden veranderden in landbouwgronden. De ijzerproductie zou kunnen samenhangen met de sterke behoefte aan wapens voor de boeren-krijgers, die zelf ongetwijfeld een grote rol hebben gespeeld in de exploitatie van de grondstoffen in de directe omgeving.

De rol van weerbare *milites agrarii* in de verdediging is goed af te leiden uit de Zuid-Engelse bron de *Burghal Hidages*¹⁸² ten tijde van Alfred de Grote, koning van Wessex, en zijn opvolgers. De totstandkoming van het Engelse defensiesysteem wordt gedateerd op 878-892, gelijktijdig dus met de burgenbouw in Neder-Lotharingen.¹⁸³ In de *Burghal Hidages* wordt gemeld dat er één weerbare man (geleverd per *hide* in de betreffende *shire*) op 1,25 meter wal beschikbaar moet zijn. Interessant is dat de rekrutering van de weerbare mannen per *shire* is geregeld, net als in het Frankische gebied de rekrutering op de domeinen van het graafschap zal zijn geschied. De bron spreekt van vier weerbare mannen per *pole*. Een *pole* is een eenheidsmaat van een strekkende lengte verdedigingswal, dat neerkomt op 16,5 *feet* (voet). Voor een wal met een lengte van 4950 *feet* (1500 meter) zouden 1200 mannen moeten beschikbaar zijn. Een verband tussen het Engelse verdedigingssysteem en het Frankische systeem mag zeker worden verwacht, aangezien Alfred nauwe familiale en politieke relaties had met de Karolingers en zijn opvolgers met de Ottonen.¹⁸⁴ Beide rijken hadden het met dezelfde tegenstanders te stellen en succesvolle defensieve maatregelen zullen zeker van elkaar zijn overgenomen. Bovendien is het aanleggen van te grote verdedigingswerken, zonder de beschikbare mannen om ze te verdedigen, zinloos en ondenkbaar. Uit de *Burghal Hidages* is gebleken dat de opgegeven *hides* exact bleken te kloppen met de archeologisch aantoonbare lengtes van de betreffende burgwallen.¹⁸⁵ In sommige gevallen werden veel te omvangrijke Romeinse stadsommuringen aangepast aan het aantal beschikbare mannen in de *shire* door een kleinere burg in de stad te maken. De *Burghal Hidages* is dus een

179 In de Romeinse tijd en de vroege middeleeuwen zijn er sporen van bronsbewerking en ijzerbewerking op kleine schaal. Vanaf de 9^e t/m 12^e eeuw nam de winning van ijzer uit moerasijzererts en de bewerking (smeden) van ijzer toe. Van Nie 1996, 124-127, Groenewoudt & Groothedde 2008, 276-288.

180 O.a. in Warnsveld, Eme (Ooyerhoek) en Leesten.

181 Fermin 2011a, 67-68.

182 Hill 1971, 84-92, de gegevens voor de rekensom zijn vooral op pagina 92 beschreven. Deze gegevens komen uit één van de zes bewaard gebleven teksten over de *Burghal Hidages*. Hill analyseerde de betrouwbaarheid en compleetheid van deze bron. Zie ook Jäschke 1975, 92-101.

183 Jäschke 1975, 94-100.

184 Jäschke 1975, 91 ev.

185 Hill 1971, 91; Jäschke 1975, 100-101.

unieke bron om in combinatie met de *Burgenordnung* uitspraken te doen over de demografische omvang van de burgen en de omwonende bevolking op de domeinen.

De te verdedigen lengte van de Zutphense wal moet zo'n 950 meter zijn geweest. Gedeeld door 1,25 (een verdediger op circa 1,25 meter) komt dat neer op een bezetting van 760 verdedigers. Dit waren de weerbare mannen tussen circa 18 en 40 jaar. Er van uitgaande dat de weerbare mannen één op de vier-en-halve inwoner representeerden, zouden er dus ongeveer 3420 inwoners in de burg geweest kunnen zijn ten tijde van een aanval. Daar komt nog een handvol geestelijken bij die aan de kerken binnen het graafschap verbonden waren en een onbekend aantal lijfeigenen (werden deze ook ingezet bij de verdediging?). Dit is een voorzichtige benadering van het aantal inwoners op de domeinen van de koning, de graaf en de kloosters, voor zover die domeinen binnen het graafschap aan de IJssel gelegen waren. We gaan er dan vanuit dat de omvang van de burg min of meer een afspiegeling is van het aantal te beschermen inwoners binnen het graafschap. Veel minder zullen het er niet geweest zijn omdat de burg dan niet goed te verdedigen zou zijn geweest. Als we dit aantal van 3450 inwoners delen door negen, namelijk een op de negen boeren die de ringwalburg in vreedstijd bevolkten, dan woonden er ongeveer 380 mensen in de ringwalburg van Zutphen. Mogelijk is dit aantal wat hoger omdat de rekruteringsfactor 1:9 wellicht wat lager lag in de late 9^e eeuw.¹⁸⁶ Het blijft een voorzichtige benadering die ons in elk geval een idee geeft van wat we ons bij de omvang van de bevolking in het graafschap en de burg moeten voorstellen.

Dezelfde calculaties kunnen we loslaten op de omwalling van Deventer. Bartels berekende dat de aarden omwalling van Deventer 1160 meter in lengte moet hebben bedragen.¹⁸⁷ Voor de berekening van het aantal benodigde weerbare mannen volgens de gegevens van de *Burghal Hidages* moeten we daarbij nog ongeveer 550 meter optellen: de IJsseloever. De oeverzone is namelijk niet opgenomen in de wallengte en juist de rivierzijde, het havenfront, zal toch op welke wijze dan ook een verdediging hebben gekend.¹⁸⁸ Vooral het Vikinggevaar is vanaf het water te verwachten. De totale omwalling bedroeg dus ongeveer 1700 meter. Met een weerbare man per 1,25 stekkende meter komt dit op 1360 benodigde weerbare mannen. Dit representeert een bevolking van 6120 zielen die zich binnen de omwalling van Deventer kon terugtrekken. Het grootste deel van deze mensen zal al binnen de omwalling gewoond hebben. Anders dan Zutphen, dat het centrum was van een groot graafschappelijk territorium, was de omwalling van Deventer vooral bedoeld ter bescherming van de handelsplaats zelf en misschien ook van een klein rechtsgebied er omheen (het latere schoutenambt Colmschate?). Deventer was ook, anders dan de Zutphense ringwalburg, zeer dicht bebouwd in de late 9^e en 10^e eeuw. In de handelskwartieren aan de IJssel is zelfs sprake van een dichte stedelijke percelering die min of meer gehandhaafd

¹⁸⁶ Jäschke 1975, 31-33. 1: 4 en 1:6 in een verordening van Karel de Grote in 807-808, 1:5 in 864, 1:10 in 1124. Jäschke bespeurt een verlichting in de troepenrekrutering in de door hem aangehaalde bronnen.

¹⁸⁷ Bartels 2006a, 208.

¹⁸⁸ Het is opvallend dat ook de *Burghal Hidages* uitgaat van de wallengte aan de landzijde van de burg. Het rivierfront of natte laagten worden niet tot de te bemensen verdedigingslinie gerekend. Mogelijk verwachtte men in Wessex de vijand niet via de rivieren maar vooral over land.

bleef tot in de late middeleeuwen en heden.¹⁸⁹ Het inwonertal van Deventer in zijn 10^e-eeuwse bloeitijd zal dus niet veel minder zijn geweest dan in de late middeleeuwen.

De in de *Burgenordnung* vermelde concentratie van de rechtspraak, de markt en de ceremoniële feesten in de burg is in Zutphense burg ruimtelijk terug te vinden. Na de verwoesting van de hof en de nederzetting in 882 werd de nederzetting niet meer op en rond het huidige plein 's-Gravenhof herbouwd, maar ruim eromheen in de nieuwe burgtopografie, zodat een groot open gebied ten noorden van de houten zaal ontstond. De landsheerlijke rechtspraak, het jaarlijkse leengericht, vond tot 1764 plaats op dit plein ten noorden van de tufstenen aula. De oudste markt van Zutphen was de Vismarkt die aan de noordzijde van het plein was gesitueerd. De ceremoniële feesten vonden plaats in de grote houten zaal en vanaf de 11^e eeuw in de tufstenen aula. Het bewust onbebouwd laten van het oorspronkelijk bebouwde gebied ten noorden van de grote houten zaal lijkt samen te hangen met de concentratie van de rechtspraak, markt en feestzaal op deze locatie en is daarmee geheel in overeenstemming met de bepalingen van de *Burgenordnung*.

Een opvallend fenomeen is dat beide centra, Zutphen en Deventer, binnen hetzelfde graafschap complementaire functies vervulden. Deventer was het kerkelijke centrum, in de 8^e eeuw missiecentrum voor het Saksenland, nadien een kapittelklooster en rond 900 bisschopszetel. Bovendien werd de rol van handelsplaats (*portus*) in de loop van de 9^e eeuw belangrijker en werd de plaats rond 900 het belangrijkste handelscentrum van het 'Friese' Lotharingse gebied. Zutphen was het bestuurlijke centrum van het graafschap. De ringwalburg was het militaire steunpunt van het graafschap. Dergelijke complementaire functies van dicht bij elkaar gelegen centra komen in de Karolingische tijd vaker voor, zowel binnen het Karolingische rijk als daarbuiten. Tot ver in de 9^e eeuw vervulde Utrecht de rol van kerkelijk centrum en was het nabijgelegen Dorestad het handelsemporium van het Friese deel van het Karolingische rijk dat onder Frankische controle stond. Na de ondergang van Dorestad als belangrijk handelscentrum werd de rol overgenomen door centra als Tiel en Deventer. Een ander bekend voorbeeld vinden we in Wessex in Engeland met het handelscentrum Hamwic (Southampton) en het koninklijk centrum Winchester.

7.1.5 De burg Zutphen in de 10^e eeuw

Na de terugkeer van grote groepen Vikingen naar de Engelse oostkust in 892 namen de Vikinginvallen af. In 917 keerde Balderik, de laatste bisschop van Deventer, terug naar Utrecht. De definitieve verplaatsing van de bisschopszetel in 925 naar Utrecht viel niet toevallig samen met de annexatie van Lotharingen door de Oost-Frankische vorst Hendrik I (919-936). De restauratie van de bisschopszetel te Utrecht zal door Hendrik I zijn gestimuleerd om daarmee ook het westelijk deel van het Utrechtse diocesis aan het Oost-Frankische invloedsgebied toe te voegen. Het in de Vikingentijd verloren gegane goederenbezit van Utrecht werd hersteld (de beroemde goederenlijst van Sint-Maarten) en zo her kreeg het bisdom Utrecht zijn bestaanstrech. Daarna begon bisschop Balderik

---

¹⁸⁹ Mittendorf 2007.

aan een grote bouwcampagne in zowel Utrecht als in andere bisschoppelijke centra als Deventer, Oldenzaal en Elst.

Terwijl de handelsplaats Deventer tot grote bloei kwam, bleef de burg Zutphen de kenmerken vertonen van een uitgestrekt domeincentrum. De tweeschepige (hierna in hoofdstuk 8 nog te bespreken) houten zaal op het plein moet een representatief gebouw geweest zijn. Het omliggende graafschap werd vanuit deze houten hof in de burg Zutphen bestuurd door een machtige dynast uit het Hamalandse huis.¹⁹⁰ De Hamalandse grafelijke familie heeft tot ver in de 10^e eeuw het gezag over Zutphen en het omliggende graafschap uitgeoefend.¹⁹¹ In het midden van die eeuw moet het oorspronkelijke Hamalandse grafelijke territorium, feitelijk een cluster van vele graafschappen in Oost-Nederland, na de dood van Meginhard III in 952 zijn gesplitst in een deel waarover Wichman van Elten (<930 - 973) heerste en een deel dat graaf Everhard II van Hamaland (geboorte- en sterfjaar onbekend) toekwam.¹⁹² Deze laatste zou onder meer het IJsselgraafschap hebben gekregen.¹⁹³ Na een machtsconflict tussen graaf Balderik (gestorven 1021) en gravin Adela van Hamaland (<960 - <1028) enerzijds en bisschop Adelbold van Utrecht en de Duitse keizer Hendrik II anderzijds

7.15: Impressie van de ringwalburg Zutphen omstreeks 900 na Christus, een van de machtscentra van de graven van Hamaland. De burg is gesitueerd op het uiterste puntje van een landtong van rivierduinen aan de IJssel (links van de burg), nabij de mondingen van de Berkel (rechts van de burg). Links bovenin zijn de crevassegeulen te zien waar, volgens Cohen c.s. de IJsselavulsie heeft plaatsgevonden. De (nieuwe) Berkelmonding lag in een drassig gebied met een elzenbroekbos, genaamd 'Polsbroek'. Aan de lage gronden aan de IJssel, de 'fennen' of marslanden, ontleent Zutphen haar naam: zuid-fenne. De zandrug waarop de Zutphense burg ligt, wordt geaccentueerd door de akkers van 'de Zutphense Engh'. Op de achtergrond zijn in de bossen rookpluimen te zien van de houtskoolproductie (meilers) ten behoeve van de ijzerproductie. In het centrum van de burg liggen aan het plein (nu 's Gravenhof) een tufstenen kerk (nu de Sint-Walburgiskerk) en een grafelijke houten zaal. De zaal werd in de eerste helft van de 11^e eeuw herbouwd als tufstenen koningspalts. Op het plein zelf werd de rechtspraak in de open lucht uitgeoefend en de markt gehouden.

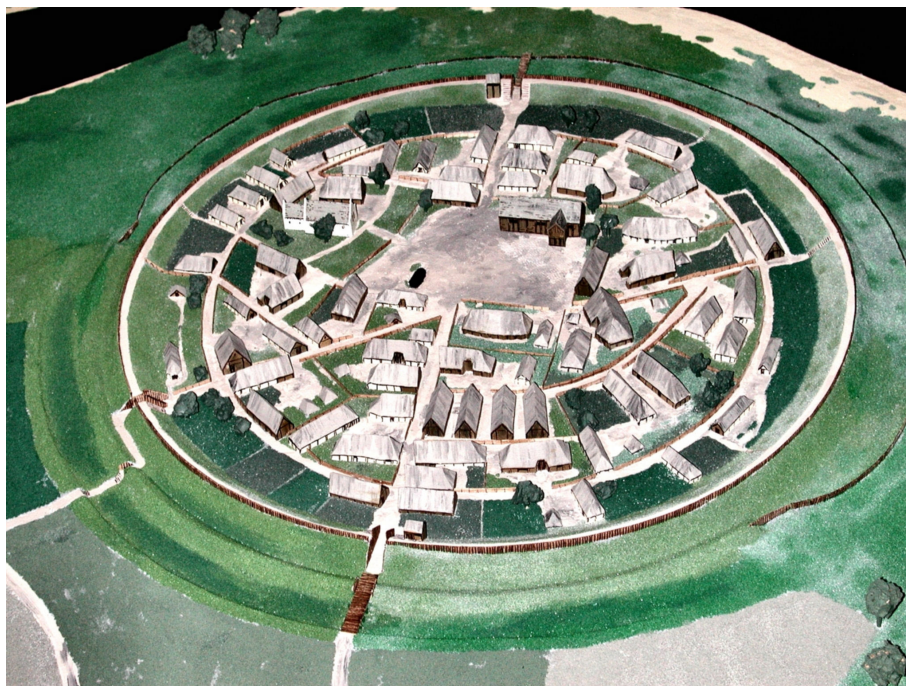
190 Wirtz 1971, 54-56 & 71-76; Van Winter 2002, 57-79.

191 Van Winter 2002.

192 Van Winter 2002, 60-61.

193 De leden van deze Eltense linie zouden volgens Binding, Janssen & Jungklaass (1970) begraven zijn in de kapel op de Elterberg. Mogelijk dat de leden uit de Noord-Hamalandse linie, wellicht vanaf Evenhard I, in Zutphen zijn begraven.

werden de Hamalandse goederen in 1018 geconfisqueerd en viel de grafelijke macht in deze streek terug aan de keizer. Dit had echter betrekking op het zuidelijke graafschap in Hamaland rond Elten.

7.16: De ringwalburg Zutphen vanaf het noorden. Goed is te zien dat voor de herbouwde houten zaal een plein is gecreëerd. De Lange Hofstraat vormt de hoofdas van de burg naar dit plein.

7.2 De ‘palts’periode tussen 1000 en 1200

Wat zich na het midden van de 10e eeuw afspeelde in het noordelijke graafschap rond Zutphen is niet duidelijk. Inmiddels is daar de afgelopen vijftien jaar het nodige over geschreven. Grofweg bestaan er twee opinies. Eén opinie gaat uit van de burg Zutphen als rijksleen, waar diverse hoogadellijke geslachten hun gezag hebben uitgeoefend.¹⁹⁴ De Hamalandse graven zullen in de burg en in het graafschap al een sterke allodiale positie hebben bezeten. Daarop kan het Hamalandse toponiem *Menardinghame*, vermeld in het *falsum* van 1107, in of nabij Zutphen wijzen.¹⁹⁵ Deze lezing gaat uit van een koppeling tussen burg en graafschap. Het uitoefenen van het grafelijk gezag was immers een rijksambt, dat wordt bevestigd door de schenking van het graafschap door keizer Hendrik III aan bisschop Bernold van Utrecht in 1046. De andere stroming gaat uit van Zutphen als een zuiver allodiale Hamalandse burg die niet direct verbonden was aan het grafelijk gezag in het omliggende gebied.¹⁹⁶

Het is niet de bedoeling om in dit stadium te beschrijven welke stroming de beste papieren heeft. Daarop zal in de synthese nog worden ingegaan. De conclusies uit de analyse van de opgravingen spelen hier uiteraard een belangrijke rol. In deze periode is immers het grote gebouwencomplex op en rond het plein 's-Gravenhof verrezen dat het onderwerp vormt van deze studie. Wel geven we de belangrijkste feiten weer die houvast geven aan de globale ontwikkelingen.

¹⁹⁴ Groothedde 1999a; Bastemeijer & Groothedde 1999.

¹⁹⁵ Verdonk 1990. 28-29.

¹⁹⁶ Jongbloed 2006; Jongbloed 2010.

Na circa 1050 worden de gegevens enigszins concreter. De schenking van het *comitatus in hamelande* in 1046 is daarbij een belangrijk scharnierpunt. De grenzen zijn nauwkeurig in de oorkonde omschreven. Het omvat het gebied van de noordwestelijke Achterhoek, het gebied rond Deventer en een strook Veluwe langs de IJssel.¹⁹⁷

Belangrijk startpunt van de gebeurtenissen kort na 1000 is het uiteenvallen van Hamaland met de verbanning van graaf Balderik en Adela van Hamaland in 1018. Het is onwaarschijnlijk dat het beruchte echtpaar Zutphen bezat. Na 1021 werd de Hamalandse boedel door koning Hendrik II verdeeld. De grafelijke rechten van zuidelijk Hamaland, het machtcentrum van Balderik en Adela, ging grotendeels over aan graaf Werner. Het graafschap Drenthe werd eerst aan bisschop Adelbold geschonken, maar werd rond 1025, na een verzoening met de nieuwe keizer Koenraad, aan Gozelo I van Verdun gegund. Adelbold verkreeg mogelijk ook het graafschap in noordelijk Hamaland en Zutphen maar moest het later weer afstaan aan een andere partij die er met succes aanspraken op maakte: Otto I van Zutphen.

De eerste 'graaf van Zutphen' die als zodanig wordt vermeld, is Otto van Hammerstein uit de Konradijnse dynastie.¹⁹⁸ Hij was een geducht tegenstander van keizer Hendrik II en een machtig man in het Rijnland, in Hessen en in het Frankenland. Zijn optreden in Zutphen is onderwerp van discussie. Dat begint al met de vraag of hij écht graaf van Zutphen was, of burchtheer van Zutphen. Dat wortelt uiteraard in de vraag of burg en graafschap toen al verenigd waren. De vermelding in 1031 in de *Brunwilarensis monasterii fundatorum actus*, vermoedelijk opgetekend rond 1075, lijkt echter duidelijke taal te spreken: *Hic filiam Ottonis comitis de Sudveno, nomine Mathildem, in coniugem accipiens duos aequae per omnia sibi simillimos ex ea generavit filios: Heinricum videlicet et Cunonem*. Otto's dochter Mathilde was getrouwd met de Ezzoon Liudolf, over wie bovenstaande tekstpassage handelt. Liudolfs ouders, paltsgraaf Ezzo en Mathilde, de Ottoonse keizersdochter, hebben het klooster Brauweiler in 1024 gesticht. Volgens de lezing van Jackman en Klostermann zou Otto Zutphen rond 1025 hebben verworven uit de boedel van zijn vrouw Ermgard, nadat hun door Hendrik II betwiste huwelijk door de nieuwe keizer Koenraad II na jarenlange strijd werd erkend. Vanaf 1058/59 treed Godschalk 'heer van Zutphen' op als burgheer. Hij staat aan de basis van een machtige dynastie die na het uitsterven in mannelijke lijn rond 1130 via de dochters voortleefde in de graven van Gelre en Teckelenburg. Godschalk zelf is volgens Balzer afkomstig uit een Westfaals geslacht (met goederen in de omgeving Osnabrück en Essen) en kon zich beroemen op een directe afstammingslijn van Widukind, de beroemde Saksische tegenstander van Karel de Grote.¹⁹⁹ Jongbloed plaatst Godschalk in een verwantschapslijn met de graven van Verdun. Zijn vader zou Herman, markgraaf van Ename en graaf van Verdun zijn, een broer van Godfried II de Vredestichter, vanaf 1012 hertog van Neder-Lotharingen, en Gozelo I, vanaf 1023 hertog van Neder-Lotharingen, en de bovengenoemde Ermgard die getrouwd was met Otto van Hammerstein. Gozelo's zoon Godfried met de Baard volgde hem in 1045 als hertog op. Deze

197 Oorkondenboek Utrecht I nr. 202; Wartena 1989, 7-8; Fermin & Groothedde 2006, 60-62.

198 Jackman & Klostermann 1990.

199 Balzer 2006.

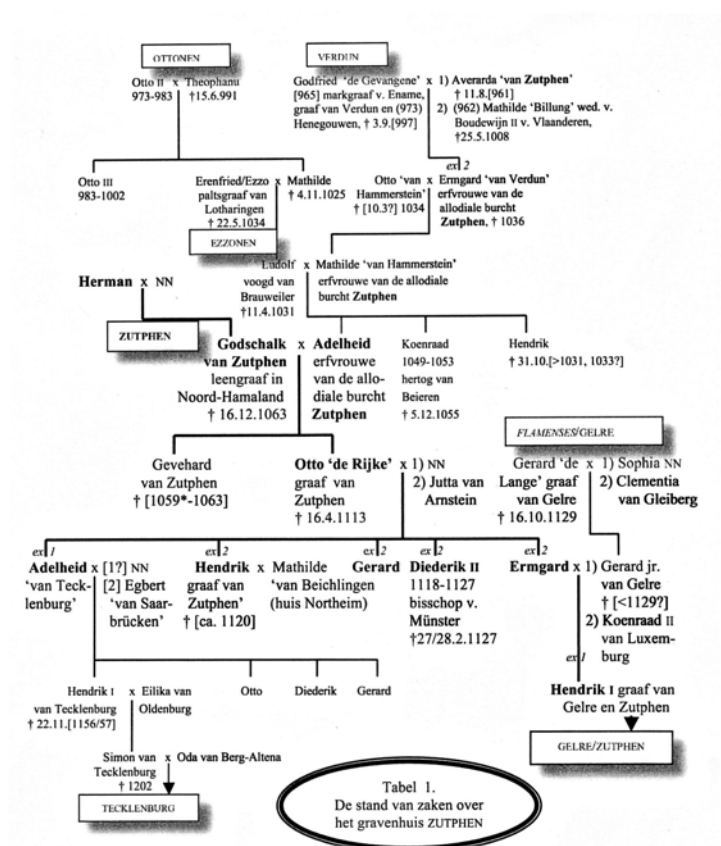
broers en het neefje van Herman waren bovendien met het grafelijke gezag belast in de graafschappen Teisterbant, Betuwe, Veluwe, Hamaland en de Hetter- en Duffelgouwen.²⁰⁰ Neef Godfried met de Baard raakte in ernstig conflict met keizer Hendrik III en werd in de zomer van 1046 uit zijn ambten gezet. De daaropvolgende schenking van het noordelijke (Zutphense) graafschap in Hamaland aan de rijksbisschop van Utrecht was hiervan het gevolg. Feitelijk herstelde Hendrik III de situatie die vooraf ging aan wat zijn voorganger Koenraad II had teweeggebracht door de graafschappen uit handen van bisschop Adelbold aan de Verdunse graven te gunnen.

Dat het grafelijk gezag in het Zutphense graafschap vóór 1046 in handen was van de Verdunse graven wordt alom aangenomen. Jongbloeds reconstructie waarin de graven van Zutphen in deze familie thuishoren, is nieuw. Godschalk van Zutphen moet zich dan wel erg afzijdig hebben gehouden of zelfs openlijk steun hebben betuigd aan de keizer in het conflict tussen Hendrik III en 'De Baard', anders zou hij nooit in de grafelijke voetsporen van zijn opstandige neef hebben kunnen treden. Hoe het ook zij, Godschalk zat in 1058/59 in Zutphen en had, volgens het falsum van dat jaar, een 'oud geschil' met bisschop Willem I van Utrecht over de tienden van Lochem, de *siellanden* in het bisdom en de aanwassen in de Rijn en IJssel tussen Rhenen en Deventer. Het geschil speelde al 'onder de voorgangers' van de bisschop. Genoemde rechten kwamen toe aan de Sint-Petrus- en Walburgiskerk.²⁰¹ In dit *falsum*, maar ook in later gedateerde *falsa*, wordt de nederzetting aangeduid als *oppidum Sutphaniense*, de burg Zutphen. Godschalk was getrouwd met Adelheid. Haar afstamming is veel minder omstreken. Zij is de dochter van Liudolf 'Ezzoon' en Mathilde van Hammerstein. Uit voorgaande reconstructie en toeschrijving van 'Otto van Zutphen' in Brauweiler in 1031 aan Otto van Hammerstein is het duidelijk dat de Zutphense erfenis via Adelheid in handen van Godschalk kwam. Liudolf was de zoon van Ezzo (Ehrenfried), paltsgraaf van Lotharingen, die was getrouwd met Mathilde, de zus van keizer Otto III. Mathilde was het oudste kind van keizer Otto II en Theofanu. Paltsgraaf Ezzo en zijn toen tweejarige zoontje Liudolf waren na het overlijden van keizer Otto III prominent in beeld als troonopvolger, maar Ezzo moest genoegen nemen met de tweede rang in het rijk als paltsgraaf van Lotharingen. Zoon Liudolf verkeerde in 1024 wederom in de positie om de troon te besteigen maar hij werd door de Salische Koenraad met een politieke list afgetroefd. Adelheid van Zutphen was dus een hoogadelijke dame met Ottoons en Ezzoons bloed van grootmoederszijde en Konradijns (Hammersteins) bloed van vaderszijde. Haar grootmoeder Ermgard was, zoals gezegd, ook uit het Verdunse huis. Is het toeval dat haar zoon ook Otto heette? Vermoedelijk niet, al zal de vernoeming eerder zijn ingegeven door haar grootvader Otto van Hammerstein dan door de Ottoonse keizers.

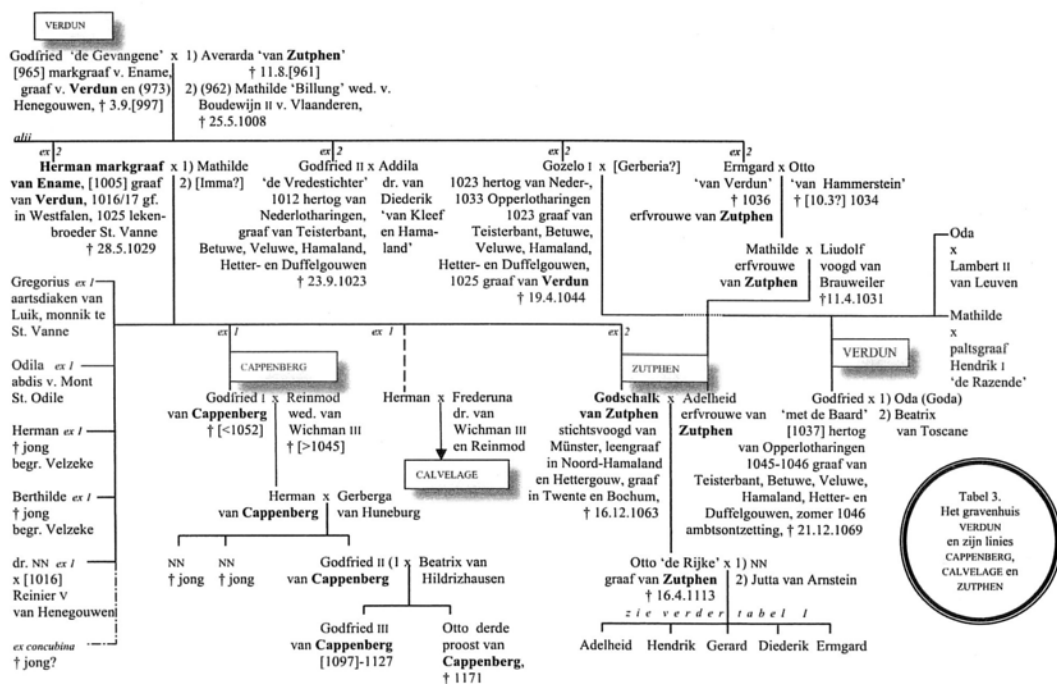
Otto van Zutphen volgde zijn vader in 1064 op als graaf van 'Noord-Hamaland' en ging zich sedert 1101 *comes de Sutfene*, graaf van Zutphen noemen. Hij wordt echter in diverse oudere bronnen genoemd zonder de toevoeging van de plaatsnaam (*Otto comes*). Otto was betrokken bij de grote adelsopstand tegen keizer Hendrik IV in 1073/74. Jongbloed vermoedt zelfs dat Otto's rol

200 Jongbloed 2010, zie tabel 1 en 3 voor een samenvatting van zijn reconstructies.

201 Harenberg 2003, 1059.07.16 met een uitvoerige beschouwing over de echtheid en het ontstaan.

7.17: Verwantschapstabel van de graven van Zutphen. De herkomst van Herman, de vader van Godschalk van Zutphen, is hierin nog onbekend.

7.18: Verwantschapstabel van de graven van Verdun en de volgens Jongbloed (2010) daaruit voortkomende linies van Capenberg, Calvelage en Zutphen. Godschalk van Zutphen is in deze reconstructie getrouwd met zijn nichtje Adelheid.

daarin zeer aanzienlijk was aangezien hij als enige nazaat van Ottoonse bloede troonpretendent zou zijn.²⁰² Zutphen was stellig niet zijn enige 'post', hij had diverse (rijks)lenen en was voogd van de in het westen gelegen goederen van de rijkskloosters Corvey en Brauweiler. Otto liet in 1105 de Sint-Walburgiskerk door bisschop Burchhard van Utrecht na een brand en renovatie herinwijden. Bij die gelegenheid werden door ouderdom verteerde oorkonden herbevestigd. Otto overleed in 1113 en wordt in het necrologium van de abdij Abdinghof in Paderborn *Otto locupletissimus comes de Sudvene* (de zeer rijke graaf van Zutphen) genoemd. Zijn zoon Hendrik blijkt al in 1107 'graaf van Zutphen' genoemd te worden, vermoedelijk door de hoge ouderdom van zijn vader op dat moment. Hij ruilde in dat jaar het rijksleen Alzey voor grafelijke gezag in enige gouwen in Friesland. Het rijksleen Alzey zou afkomstig zijn uit de voorouderlijke lijn der Ezzonen.²⁰³ Paltsgraaf Ezzo en zijn zoon Liudolf waren een eeuw eerder al heer van Alzey. Ook de voogdijschap over de goederen van Brauweiler kan uit deze lijn afkomstig zijn. Verdonk betoogde dat Alzey via Otto's vrouw Judith van Arnstein in de familie is gekomen en dus maar kort in Zutphense handen is geweest.²⁰⁴ In hetzelfde jaar 1107 werden vader Otto en zoon Hendrik door koning Hendrik V bevestigd in de rechtmacht over diens '*malmanne*' (koningsvrijen), de rechtmacht in *Menardinghame* en de wildban aan beide zijden van de IJssel. Tevens verleende de koning aan het Zutphense kapittel het recht om de overdracht van (konings)vrijen en hun bezittingen te accepteren (autotraditie), met instandhouding van de koningscijns.²⁰⁵ Harenberg vermoedt dat het kapittel het *falsum* vervaardigde om zich te beschermen tegen de richters die zich benadeeld voelden doordat koningsvrijen en andere vrijen, vermoedelijk massaal, overgingen van hun oorspronkelijke landgerecht naar de immuniteit van het kapittel, met de proost en zijn schout als richters. Voor de koningsvrijen, hier expliciet *malmanne* genoemd, maakt het *falsum* een uitzondering. Zij bleven onder het grafelijk recht vallen. In de iets later vervalste koninklijke oorkonde van 1064 wordt expliciet de nadruk gelegd op het karakter van de Sint-Walburgiskerk als grafelijke eigenkerk die het autotraditierecht voor die kerk veertig jaar terugplaatste in de tijd. Daarmee kregen de latere Gelderse graaf Otto I (1182-1207) en zijn opvolgers als kerkvoogden de vrije hand in de beschikking over de koningscijns-plichtige vrijen en andere vrijen. Dit alles past in de voortschrijdende usurpatie van de Gelderse graaf van de kapittelrechten en goederen ten koste van de bisschop van Utrecht. Harenberg betoogde aan de hand van een pauselijke oorkonde uit 1186/87, die terugverwijst naar de oorkonde van 1107, dat dit usurpatieproces zich in deze jaren tachtig van de 12^e eeuw voltrok.²⁰⁶ De echte oorkonden van het kapittel dienden te worden vervalst om de Gelderse usurpatie van het kapittel te 'legitimeren'. Dit gebeurde op zeker twee momenten aan het einde van de 12^e eeuw (rond 1186 en rond 1200), waarbij de laatste vervalsingen nog explicieter het karakter van de grafelijke eigenkerk en het allodiale karakter van de Zutphense burg benadrukken.

202 Jongbloed 2006; Groothedde 2006a als reactie daarop.

203 Dit is de traditionele opvatting. Verdonk 2002 trekt deze lijn in twijfel.

204 Verdonk 2002; Verdonk (posthuum, in druk).

205 Harenberg 2003, 1107.12.28 met een uitvoerige beschouwing over de echtheid en het ontstaan.

206 Harenberg 1999, 93-104; Harenberg 2003 1187.03.20 met een uitvoerige beschouwing over de echtheid en het ontstaan.

Deze vervalsingen passen in de beginnende territorialiseringspolitiek van de Gelderse graaf en waren gericht tegen de formele leenheer de bisschop van Utrecht en de landrichters. Een belangrijke conclusie is dat er in de 12^e eeuw nog duidelijke relictten waren van de aanwezigheid van koningsgoed in en om Zutphen. In hoofdstuk 13.3 komen we daarop terug.

Terug naar graaf Hendrik van Zutphen. Hij overleed tussen 1118 en 1120 kinderloos. Dit zou het moment voor de Utrechtse bisschop geweest zijn om de Zutphense erfenis weer sterker aan zich te binden en te zoeken naar een nieuwe leenman. Toch blijkt dat in een laat-12^e-eeuws *falsum*, gedateert na 1118 en voor 1127.02.28, bisschop Dirk van Münster als Zutphense burgheer en kapittelvoogd optreedt.²⁰⁷ Dirk was, zoals Verdonk betoogde, de jongere broer van Hendrik van Zutphen.²⁰⁸ De kwestie gaat om de (onder)voogdij van de kapittelhorigen en er wordt verwezen naar de oorkonde van 1064. Voor het eerst wordt er een Zutphense plaats van handeling genoemd: de proosdijhof. Ik heb reeds in 1999 beargumenteerd dat het gebouwencomplex van het kapittelklooster en daarmee ook deze proosdijhof alleen maar aan de zuidzijde van de kerk kan hebben gelegen en dat dit complex in de eerste helft van de 14^e eeuw door oeverafslag door de IJssel zal zijn verdwenen.²⁰⁹

Het is niet duidelijk of bisschop Dirk ook de grafelijke functie bekleedde. Die functie ging uiteindelijk over op Hendrik I (1138-1181), de zoon van Gerard II van Gelre (overleden in 1133). Hij was getrouwd met gravin Irmgard van Zutphen, één van de zussen van Hendrik en Dirk. De andere zus, gravin Adelheid, werd de stammoeder van de graven van Tecklenburg.

Aan de Gelderse periode, die met Hendrik I begon, ging nog een conflict vooraf waarin waarschijnlijk de Zutphense erfenis een rol speelde. In de jaren 1122/1123 bevonden de bisschoppen van Utrecht en Münster zich openlijk in verzet tegen keizer Hendrik V, waarbij ze de usurpator en latere keizer Lotharius van Süpplinburg steunden. Van de stad Deventer is overgeleverd dat de burgers zich dapper verzetten tegen de aanval van de 'Zutphense' bisschop Dirk van Münster en Lotharius. Impliciet vielen ze daarmee ook hun landheer, de Utrechtse bisschop Godebold, af. Keizer Hendrik V beloonde de stad Deventer in 1123 met voorrechten. Uiteindelijk besteed Lotharius van Süpplinburg na de dood van Hendrik V (in Utrecht) in 1125 toch de koningstroon. Het optreden van bisschop Dirk als burchtheer en kerkvoogd van Zutphen in de jaren erna kan worden gezien als beloning van de Utrechtse bisschop en de nieuwe vorst. Bovendien viel van Dirk geen dynastieke dreiging te verwachten. Dirk moet kort voor 1130 zijn overleden. Zijn oudste zus Irmgard trad vervolgens op in een origineel bewaarde oorkonde uit 1129/33 als vrouw van Gerard II van Gelre.²¹⁰ Samen met haar zoon Hendrik schonk zij de kapel van Ellecom en de bijbehorende tienden aan de kannuniken van de kerk te Zutphen. In de getuigenlijst worden vooral lokale vrije edelen (Adam van Bronckhorst en Bernhard van Bockhorst) en ministerialen (onder meer Udo van Zutphen, Pelgrim (van Hanhorst), Wenzon van Leesten, Reinzo van Angeren en Rodbracht

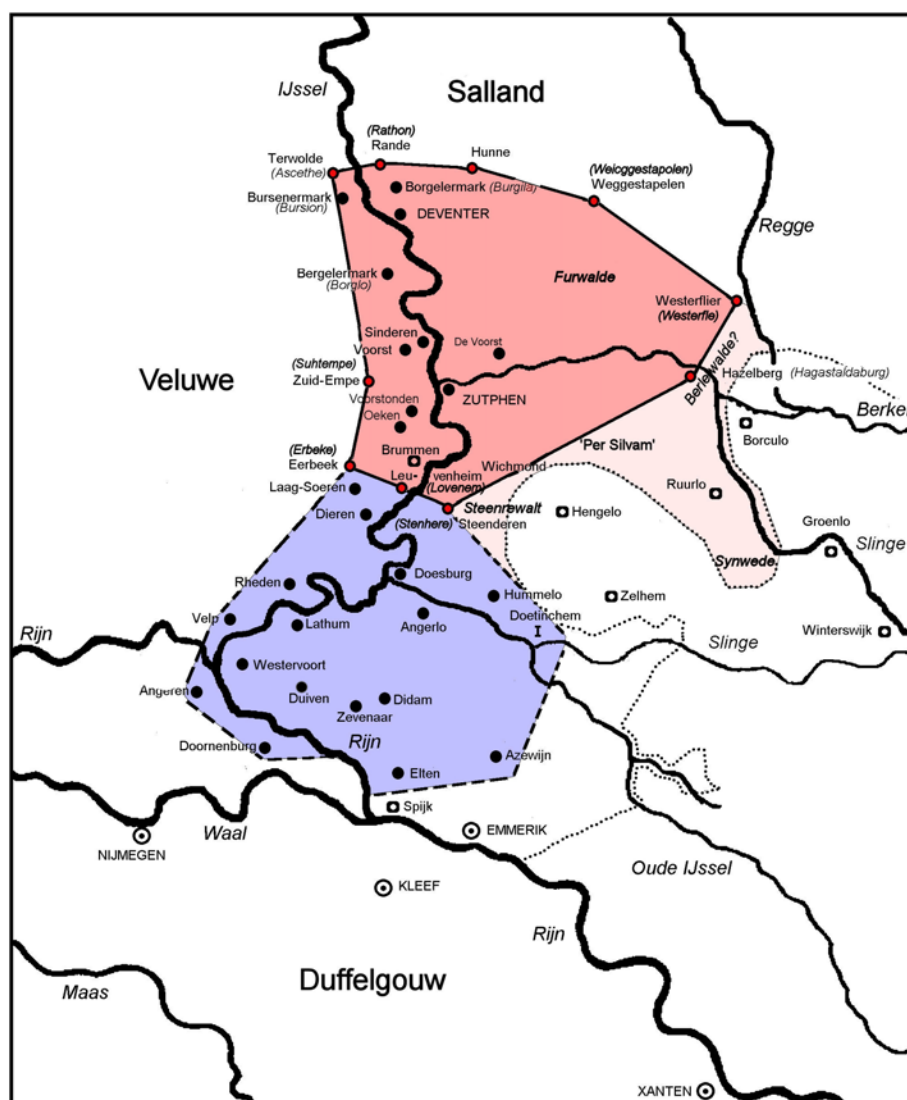
207 Harenberg 2003, 1127.02.28 (na 1118.12.06) met een uitvoerige beschouwing over de echtheid en het ontstaan.

208 Verdonk 1995.

209 Groothedde en Hermans 1999, 133-135.

210 Harenberg 2003, 1133.12.31 (na 1129.10.16) met een uitvoerige beschouwing over de echtheid en het ontstaan.

van Eschede) genoemd. De Utrechtse bisschop Andreas bezegelde de oorkonde. Uit niets blijkt dat Gerard van Gelre toen de Zutphense grafelijke titel bezat. Hij wordt in de oorkonde van 1129/33 'landgraaf van Gelre' genoemd. In een *falsum*, gedateerd 1134, bevestigde dezelfde bisschop Andreas de schenking van de Lochemse kerk met tienden en andere inkomsten aan de Zutphense kerk voor de zielenheil van haar in 1133 overleden man Gerard en haar ouders Otto en Judith, haar broers Dirk, Hendrik en Gerard.²¹¹ Irmgarde, die hier als wettige erfgename van de Zutphense burg wordt opgevoerd, blijkt inmiddels hertrouwd met Koenraad van Luxemburg. Dit *falsum* heeft als hoofddoel om Irmgard als allodiaal opvolgster van het Zutphense huis te positioneren. Volgens Harenberg zijn zowel het *falsum* van 1127.02.28 (1118-1127) als dat van 1134.02.02 bedoeld om het dynastieke gat te dichten tussen het overlijden van

7.19: Noordelijk en Zuidelijk Hamaland in de 11^e eeuw. Noordelijk Hamaland is in de tekst aangeduid als het 'IJsselgraafschap' en werd na 1046 de basis van het graafschap Zutphen. Op deze reconstructie van Jongbloed (2010) staat de hypothese weergegeven dat niet de Berkel voor 1050 naar Zutphen stroomde, maar de Slinge. Verder zijn rond Zutphen de 'forest'-toponiemen en andere bosvermeldingen in de volle middeleeuwen aangeduid.

²¹¹ Harenberg 2003, 1134.02.02 met een uitvoerige beschouwing over de echtheid en het ontstaan.

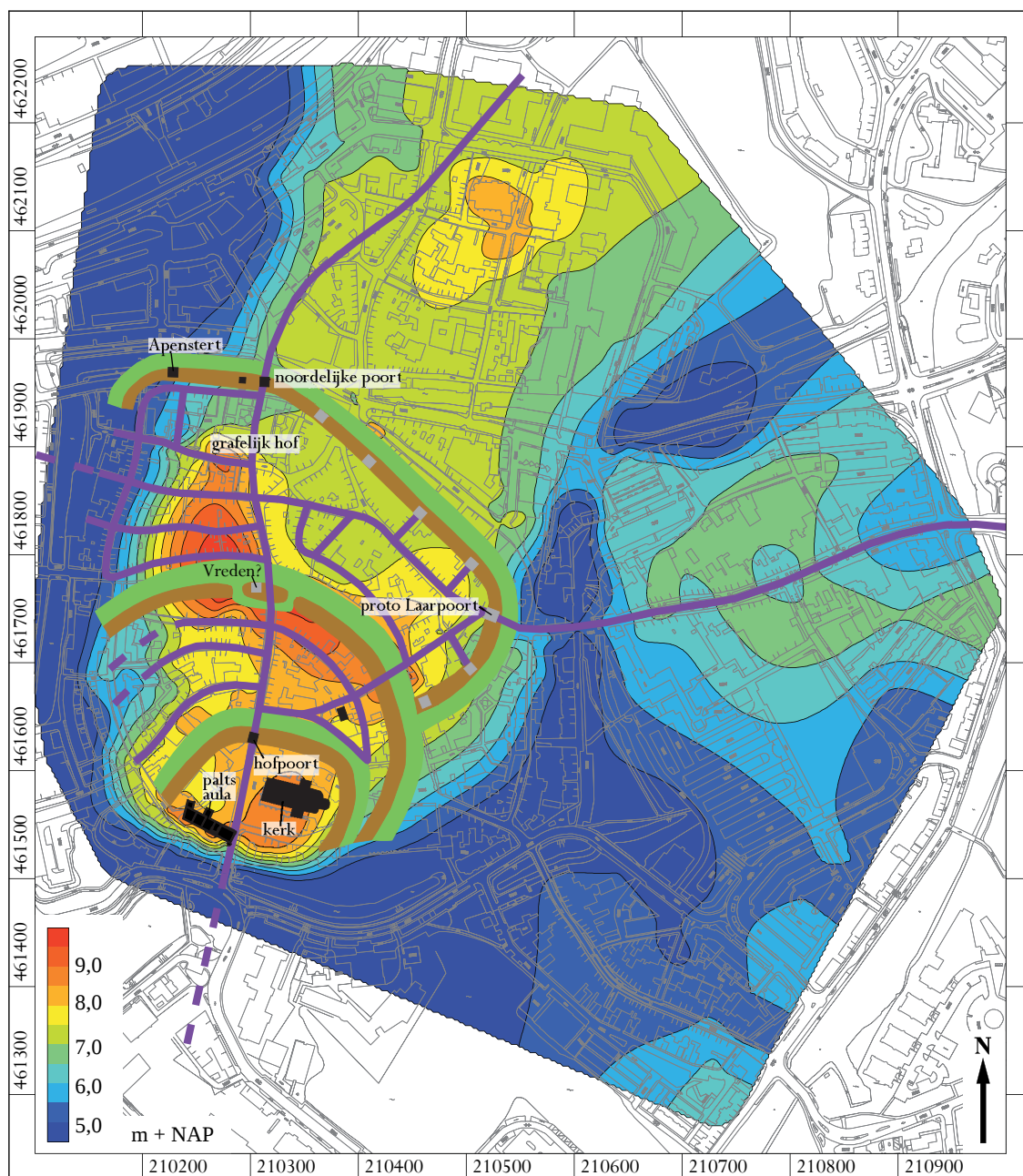
Hendrik van Zutphen (kort na 1118) en het aantreden van zijn neefje Hendrik als graaf van Gelre en Zutphen (rond 1138). In die tussenliggende periode zou volgens Harenberg Constantijn van Melegarde (van Bergh) de grafelijke functie uit handen van de Utrechtse bisschop hebben gekregen. Constantijn kreeg in de *falsa* van 1064, 1105 en 1127 een bijrol als ondervoogd toebedeeld, waarbij zijn optreden in het *falsum* van 1064 zelfs onmogelijk is. Van Winter wijdde een interessante studie aan deze man, die als Armeense prins met Godschalk de Kruisvaarder in 1096 van de aanvankelijk mislukte kruistocht terugkeerde.²¹² Godschalk de Kruisvaarder was volgens Van Winter de zoon van de vóór 1063 overleden Gebhard, de oudste zoon van Godschalk van Zutphen en de broer van Otto de Rijke van Zutphen. De Armeniër zou bij aankomst in het avondland de zuster van Godschalk hebben getrouwd en in Malgarten bij Osnabrück, in het Zutphens-Tecklenburgse land, zijn neergestreken. Zijn oom Otto van Zutphen wees hem het voormalige Hamalandse machtcentrum (het in 1018 verwoeste Uplade) uit de erfenis van Otto's broer (en schoonvader van Constantijn) Gebhard toe. De nakomelingen van Constantijn van Melegarde/Bergh gingen de naam 'de Monte' voeren. Van Winter durfde nog een stapje verder te gaan door te suggereren dat het 'Cypriotische' wapenschild van de heren van Bergh en de 13^e-eeuwse naam Monte Monferant (nu Montferland) rechtstreeks terug te voeren is op de Syrische kruisvaardersburcht van die naam. Interessant aan de kwestie is wel dat ook met Constantijn als Utrechtse voogd van Zutphen een aan het Zutphense huis gerelateerde persoon aan het roer bleef. We houden in deze kwestie in het midden of Constantijn dan wel Dirk van Münster in de jaren twintig en begin dertig van de 12e eeuw grafelijk gezag uitoefende.

In elk geval wordt graaf Hendrik in 1138 als eerste graaf van Gelre én Zutphen genoemd. Hendrik heeft in zijn lange ambtstijd (1138-1181) zijn invloed en territoriale macht fors weten uit te breiden. Na het concordaat van Worms in 1122 werd het benoemingsrecht van de bisschopszetel veel meer een zaak van de invloedrijke kapittels en daarmee hun voogden. In de praktijk werd de Utrechtse bisschopszetel een politieke speelbal van de Hollandse en Gelderse graven. Beide jonge vorstendommen verwierven door de verzwakte positie van de bisschop als landheer steeds meer territoriale macht. De Hollandse graven wisten in de tweede helft van de 12^e eeuw met succes de bisschopsbenoeming naar hun hand te zetten. De Hollanders waren felle tegenstanders van de Geldersen, niet in de laatste plaats om de invloed in de Utrechtse graafschappen. Daarmee werden de Utrechtse bisschoppen ook in het anti-Gelderse kamp geplaatst.

De voortdurende spanningen tussen Gelre en Utrecht werden tussen 1179 en 1202 vooral uitgevochten op de Veluwe en in en rond Deventer, waarbij Zutphen als Gelderse uitvalsbasis diende.²¹³ De graaf had er dus alle belang bij in Zutphen aanwezig te zijn en zijn versterkingen op orde te hebben. Het centrum van de stad was reeds adequaat versterkt. Maar onder zijn bestuur kreeg Zutphen ook een nieuwe versterking die een veel groter gebied omvatte dan de oude ringwalburg. Graaf Hendrik bevorderde de vestiging van kooplieden en ambachtslui, die hij in ruil voor hun afhankelijkheid en steun bescherming bood. De nieuwe nederzetting ten noorden van de oude ringwalburg (nu het

²¹² Van Winter 2006.

²¹³ Voor een overzicht van de politieke en militaire verwikkelingen in de periode 1179-1202 leze men Bastemeijer & Groothedde 1999, 53-56.

7.20: De versterkingen van Zutphen ten tijde van de stadsrechtverlening, geprojecteerd op de paleoreliëfkaart en Groot-schalige Basiskaart. Van onder naar boven zijn de binnenburg, de oude ringwalburg (met hypothetische motteversterking) en de eerste stadsomwalling met tufstenen torens en poorten weergegeven. In zwart zijn de aangetoonde tufstenen gebouwen aangeduid, in grijs de veronderstelde torens en poorten. Nabij de noordelijke poort is omstreeks 1175 een 'Gelders' hof gesticht dat in 1293 werd geschonken aan de dominicaner broeders die er een klooster bouwden.

Beukerstraat- en Barlhezekwartier) liet de graaf van een eigen omwalling met gracht voorzien: de (Oude)Wand. De omwalling liep vanaf de huidige Zaadmarkt (aansluiting op de ringwalburggracht) via de Bernhardsteeg langs de Oude Wand, Spoorstraatje en Rozengracht en sloot daar op de IJsseloever van de Barlheze aan. In de omwalling waren op regelmatige afstand van gemiddeld 65 meter tufstenen poorten en torens opgenomen.²¹⁴ Deze versterking wordt in 8.8 nog uitvoerig besproken. In het noordelijke verlengde van de Lange Hof-

²¹⁴ Groothedde & Fermin 2006.

7.21: Maquette van Zutphen ten tijde van de stadsrechtverlening, gezien vanuit het noorden, met op de voorgrond de jonge handelsnederzetting tussen de Berkel (links) en IJssel (rechts). Van boven naar onder zijn de binnenburg, de oude ringwalburg (met hypothetische motteversterking) en op de voorgrond de eerste stadsomwalling met tufstenen torens en poorten te zien.

7.22: Detail van de maquette van Zutphen door C.J. Willems. Op de voorgrond de Berkel, het haventje en de omwalling met tufstenen torens en de oostelijke stadspoort in de Beukerstraat. Op de achtergrond de IJssel.

straat en Korte Hofstraat lag de noordelijke stadspoort. Nabij deze poort liet de Gelderse graaf een eigen 'Gelders' domeinhof bouwen ter plaatse van het latere dominicanenklooster.²¹⁵ De vroege stadsomwalling met tufstenen torens en poorten is een prestigieus fenomeen. De Gelderse graaf wilde zich met Zutphen klaarblijkelijk meten met de enige stedelijke nederzettingen in de wijde omtrek die ook een dergelijke stadsversterking hadden: Duisburg, Deventer en Utrecht.²¹⁶ Voor het eerst gaat de handel in Zutphen een rol van betekenis spelen. Tussen de Beukerstraat en de Laarstraat lag een haventje met een tolplaats in de Berkel: de *Schupstoel* (= scheepstol). Op de IJsseloever langs de Waterstraat en Barlheze werden houten kades aangelegd.

Tot zeker 1200 was de grafelijke munt gehuisvest in Zutphen (zie 11.2). In dat jaar veroverde de Utrechtse bisschop Diederik II van Are (1198-1218) Zutphen, nadat de Gelderse graaf Otto I (1182-1207) een jaar eerder Deventer had bezet, met steun overigens van de Deventer burgers die hun landheer weer eens

²¹⁵ Bastemeijer & Groothedde 1999, 56-58. De opgravingen op dit terrein door H. Halbertsma in 1977 werden door de auteur in 2001 alsnog uitgewerkt en gerapporteerd (ongepubliceerde rapportage).

²¹⁶ Groothedde & Fermin 2006.

7.23: Stadsbrief van Zutphen, gedateerd 1190. Het origineel is vermoedelijk opgetekend in 1194 of 1195. Dit is een afschrift van kort na 1207.

ontrouw waren. Bij de vredesonderhandelingen werd bepaald dat graaf Otto geen munten meer mocht slaan in Zutphen die bedriegelijk veel op die van Utrecht en Deventer leken.²¹⁷ De grafelijke munt werd kort daarop verplaatst naar Arnhem. Graaf Otto heeft vermoedelijk tot zijn dood in 1207 Zutphen

²¹⁷ Sloet 1872. OBGZ 397. Het verdrag dateert van 22 januari 1200 (i.e. 1201).

als hoofdresidentie gebruikt. Zijn zoon Gerard IV (1207-1229) bekrachtigde kort erna de Zutphense stadsrechtverlening maar verkoos bij voorkeur andere, nieuwe centra als Arnhem, Roermond en Venlo als residentie.

In deze periode van stadswording van Zutphen, territorialiseringsdrang van de Gelderse graven en de daarmee samenhangende conflicten met de bisschoppen van Utrecht horen de vervalsingen van de oorkonden die in het Zutphense kapittelarchief worden bewaard. In twee sessies (tussen 1179-1187 en 1187 en 1212) werd een oorkondelijke grondslag gelegd voor het Gelderse Zutphen. De Gelderse graven waren blijkens deze oorkonden de wettige erfgenamen van de Zutphense graven, heren van het *oppidum* Zutphen en dat *oppidum* was een *allodium* en de kapittelkerk een eigenkerk. Harenberg heeft overtuigend de *falsa* ontleed en de oorspronkelijke Utrechtse leenband aangetoond. Ook spreekt uit deze ontleding van verdraaide waarheden het bestaan van koningsgoed en koningstijnsigen in Zutphen.²¹⁸ Maar met geen woord wordt er over de aanwezigheid van een koningshof, laat staan een palts te Zutphen gesproken. Dat is natuurlijk ook niet te verwachten in de context van de *falsa*.

Een belangrijk moment in de stadsgeschiedenis is de stadsrechtverlening tussen 1191 en 1196 door graaf Otto I van Gelre en Zutphen (1182-1207). Ook hier heeft Harenberg een diplomatische studie aan gewijd, nadat vele mediëvisten zich vóór hem over de echtheid dan wel vervalsing van de stadsbrief hebben uitgelaten.²¹⁹ Het komt er op neer dat het bewaard gebleven document een afschrift is, bezegeld door graaf Gerard IV (1207-1229) en nogal wat afschrijffouten en pragmatische aanpassingen bevat. Het origineel is verloren gegaan. Bij het overschrijven vergat de schrijver het laatste getal van het jaartal te vermelden: 1190. De datering van 1191 tot 1196 is gebaseerd op het feit dat in die jaren er een overlap was van de in de oorkonde genoemde keizer Hendrik VI en bisschop Boudewijn II. Bovendien was graaf Otto in 1191 net terug van de derde kruistocht. Onlangs betoogde Harenberg een nog nauwkeuriger datering van de stadsrechtverlening in 1194 of 1195. De toestemming voor de stadverheffing zou dan verkregen zijn van de aartsbisschop van Mainz, de tweede man in het Duitse rijk die de zaken boven de Alpen waarnam tijdens de aanwezigheid van de keizer in Italië. En dat speelde in die jaren.²²⁰

De stadsrechtverlening was een belangrijke stap in de ‘vergeldersing’ van Zutphen en een politieke en economische klap aan het adres van de Utrechtse bisschop die hiervoor nooit toestemming zou geven. De oorkonde bevat tol(vrijheid)voorschriften die overduidelijk tegen Deventer gericht waren. Verder zijn er privaatrechtelijke, civielrechtelijke en strafrechtelijke bepalingen die duidelijk maken dat de graaf zich niet als grondheer terugtrok uit de stad. Sterker nog, een groeiend aantal inwoners als gevolg van de stedelijke (economische) privileges bracht meer geld in het grafelijke laatje. Het bestuur van de stad werd overgelaten aan een college van twaalf schepenen. Het nieuwe machtscentrum van de stad werd het stadhuis dat op de noordelijke rand van het gravenhof op de hoek van de Vismarkt en Lange Hofstraat werd gevestigd.

218 Harenberg 1999; Harenberg 2003.

219 Harenberg 1989.

220 Lezing op 5 februari 2011 voor de Vereniging Gelre in Zutphen. De zinsnede “*dat de burgers van Zutphen een vrijheid zullen genieten zoals die aan deze/gene zijde van de Alpen tot de zee*” zou dan niet slaan op Italië en de Italiaanse stadsstaten, alwaar Otto I tijdens zijn kruistocht geïnspireerd zou zijn geraakt, maar op het Duitse rijk zelf, dus van de Alpen tot de Noordzee.

7.3 Historie van het paltscomplex na 1200

Algemeen wordt aangenomen dat de graven van Gelre en Zutphen hun hof te Zutphen steeds minder zijn gaan gebruiken na de stadsrechtverlening in 1194/95. Inderdaad blijkt uit de bronnenschaarste over de palts/gravenhof dat de Gelderse graven er kennelijk niet vaak verbleven. Uit de *itineraria* van de Gelderse graven in de 13^e eeuw blijkt dat ze Zutphen wel bezochten, maar of ze in de Gravenhof verbleven, is niet bekend.²²¹ De graven hadden immers nóg een hof te Zutphen, namelijk op de plaats waar sedert 1293 het dominicanenklooster was gevestigd.²²² Hier stond in elk geval in de 13^e eeuw een grote bakstenen zaal, die door Bastemeijer werd vergeleken met de grafelijke zaal (Rolzaal) van de graven van Holland te Den Haag (zie 11.4).²²³ Op het terrein zijn ook aanwijzingen gevonden voor tufstenen gebouwen. De noord-zuidroute (Lange Hofstraat-Korte Hofstraat) liep in de 12^e eeuw van de Gravenhof over deze hof naar de noordelijke tufstenen stadspoort uit de 12^e eeuw.²²⁴ Deze hof was aan het einde van de 13^e eeuw blijkbaar niet meer in trek bij de graven. Margaretha van Dampierre, vrouw van graaf Reinald I, schonk de hof in 1293 aan de dominicanen (predikheren). Verder bezaten de Gelderse graven rond 1300 een bakstenen huis op de hoek van de Lange Hofstraat en de Houtmarkt (Houtmarkt 42-44), genaamd *Morrenstere* (Morgenster). Het huis wordt in 1326 voor het eerst genoemd als bezit van de graaf waaruit een rente van een pond jaarlijks aan de proosdij wordt toegekend. In 1339 wordt het huis aan de stad in erfpacht gegeven. Dit huis kan, met het huis Vreden (Wijnhuis) aan de andere zijde van de Lange Hofstraat, teruggaan op een 11e-eeuwse motteburcht aan de ingang van de ringwalburg.²²⁵ In het huidige pand met een kapconstructie uit 1340 is een oudere, 13e-eeuwse bouwfase aanwezig. Mogelijk volgde dit huis de in 1293 weggeschonken grafelijke zaal op als pied-à-terre in de stad. Na 1339 restte slechts de oude aula op het plein 's-Gravenhof als grafelijk bezit. In 1344 verpachtte hertogin-weduwe Alianora de oude gravenhof (*ons soens hues tho Zutphen, med den have ende mit anders al sijn thubehore*) voor zes jaren aan de stad.²²⁶ De stad kreeg echter 20 pond korting op de pachtsom omdat haar zoon hertog Reinald III wel gebruik wenste te maken van de hof als hij tijdens de Walburgisjaarmarkt in mei in de stad verbleef. Dat wijst op het inmiddels ontbreken van een alternatief onderkomen. Hertog Reinald III hechtte medio 14^e eeuw nog zeker waarde aan het gebouw. Dit blijkt uit de belening van Neder-Helbergen en het Slijk aan de stad in 1356. De stad kon door deze terreinen de IJsselmeander vergraven die de stad en de Gravenhof aan de zuidzijde met erosie bedreigde: *om noets wille onser stad Zutphen ende ons huys ende der kirken daerbinnen ghelegen als van den strome der Yselen die daerop vellet () die stroem der Ysel tot Zutphen aen onse stadt seer aenbreeckt daer sy ende wy aen ons huysinge groten schade aff lyden mochten vanden water*.²²⁷ De hertog wilde in elk geval voorkomen dat de riviererosie een einde zou maken aan het gravenhuis.

221 Alberts 1984.

222 Bastemeijer & Groothedde 1999, 56-58. De ingebruikname van de hof lijkt ergens in de tweede helft van de 12^e eeuw te liggen.

223 Bastemeijer en Groothedde 1999, 56-58.

224 Groothedde & Fermin 2007.

225 Fermin & Groothedde 2006.

226 Doornink-Hoogenraad 1950, 35.

227 Doornink-Hoogenraad 1950, 35-36.

In de 15^e eeuw is er wisselende aandacht voor het gebouwencomplex op de gravenhof. In 1445 worden zesduizend tufstenen gebroken uit het hoofdgebouw voor de bouw van de Saltpoort. De sloopactiviteiten zijn ook in 1446 nog in de Overrentmeestersrekeningen te vinden. Hieruit blijkt dat de stad over het gebouw beschikte, waarschijnlijk in pacht. Korte tijd later, rond 1470, is er juist sprake van grootschalige bouwactiviteiten aan 'des hertogen hof'. Hertog Adolf (1465-1471) investeerde fors in het vervallen complex, zodanig dat men sprak van het gravenhuis '*dwelc heer Adolph van Geldre al nyen hadde doen maken*'. Vanwaar de hernieuwde aandacht voor het oude gebouw? De oorzaak is gelegen in de Bourgondische politieke inmenging in het Gelderse en de dreiging van de Bourgondische machtsovername.

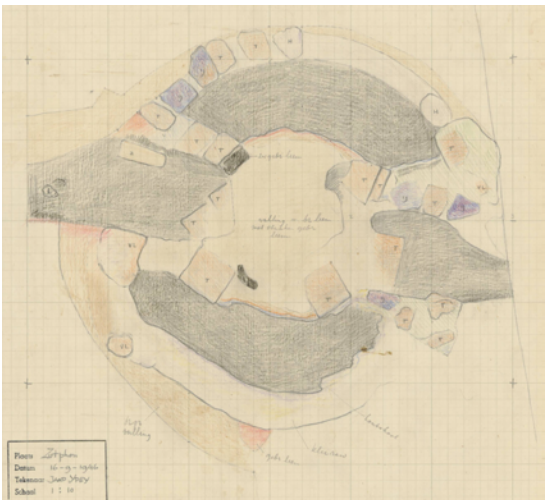
De Geldersen waren ontevreden over het bestuur van de oude hertog Arnold van Gelre. Zijn vrouw Catharina van Kleef was zelfs bang dat door zijn wanbestuur Gelre voor haar zoon Adolf wel eens verloren kon gaan. Na een periode van relatieve rust werd het in 1459 in Gelre zeer onrustig. Na jarenlange strijd liet Adolf in 1465 met behulp van hertog Filips de Goede van Bourgondië zijn vader gevangennemen en opsluiten in het slot van Buren en riep zich uit tot de nieuwe hertog van Gelre. In 1468 won Adolf de Slag van Straelen tegen Kleef. Adolf had verwacht dat Karel de Stoute, de nieuwe hertog van Bourgondië die zijn vader Filips de Goede in 1467 was opgevolgd, hem zou steunen, maar het tegendeel gebeurde. Hij werd zelf in 1471 in Hesdin (Noord-Frankrijk) gevangengenomen en zijn vader Arnold werd uit zijn gevangenschap bevrijd. Zijn dochter en Catharina werden belast met het bewind tijdens diens gevangenschap. Als dank voor zijn vrijlating mocht Arnold Zutphen en Nijmegen aan Karel afstaan. Toen Arnold in 1472 zijn levenseinde voelde naderen, verpandde hij zijn hertogdom aan Karel de Stoute. Arnold overleed op 23 februari 1473. De Gelderse steden en de ridderschap hadden de verpanding aan de Bourgondische hertog niet erkend en weigerden Karel de Stoute als de nieuwe hertog van Gelre te erkennen. Zij wensten Adolf als hun landsheer in te huldigen, die sinds 1471 door de Bourgondische hertog in verzekerde bewaring werd gehouden. Voor Karel de Stoute zat er inmiddels niets anders op dan het hertogdom Gelre met geweld in bezit te nemen. Dat gebeurde in 1473.

Hertog Adolfs verbouwingsactiviteiten rond 1470 moeten dan ook gezien worden als een renovatiepolitiek van de voorvaderlijke erfenis. De gravenhof te Zutphen moest fysiek en functioneel als bewijs van zijn claim op de stad gelden. Hij heeft door de Bourgondische interventie zijn bouwactiviteiten niet kunnen voltooien. Bij de inhuldiging van Karel de Stoute ontbraken in het gebouw nog '*schaellyen daecke, van doeren, van vensteren, van solders ende alrehande andere reparatien van bynnenwerck*'. De stad leverde voor de inhuldiging stoelen, banken en bedsteden om het de nieuwe vorst enigszins comfortabel te maken.

Afgezien van de renovatie van hertog Adolf lijkt het erop dat de stad het gebouw in gebruik had. In 1467 beleende Adolf het gebouw nog aan de stad, vlak voor de renovatie. De stad gebruikte het pand als dependance van het stadhuis voor feesten en andere bijeenkomsten. In de Bourgondische periode zetelde in het gebouw ook de Bourgondische hof van gouverneur en raden voor juridische en administratieve zaken in stad en graafschap. In 1479, kort na het vertrek van de Bourgondiërs, laat de stad een dak aanbrengen op de *oelde cancelrie* van de gravenhof. Blijkbaar was dat nog een oud, tufstenen deel van het pand.

7.24: Eén van de klokgietwerkplaatsen die in de opgraving van 1946 werd gevonden. Het gaat om de gietplaats die in het souterrain (werkput 2, ruimte 2) van de tufstenen aula lag. Een tweede gietplaats lag ten noorden van het gebouw.

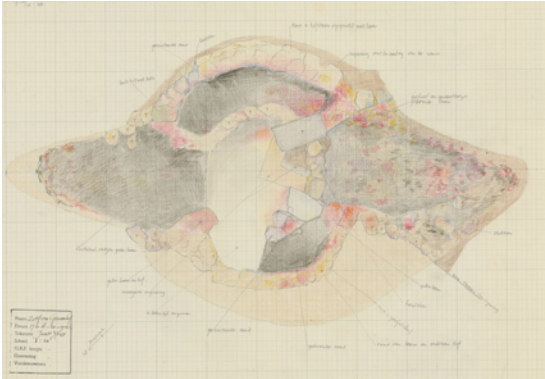
7.25: Veldtekening van de klokgietplaats in werkput 2.

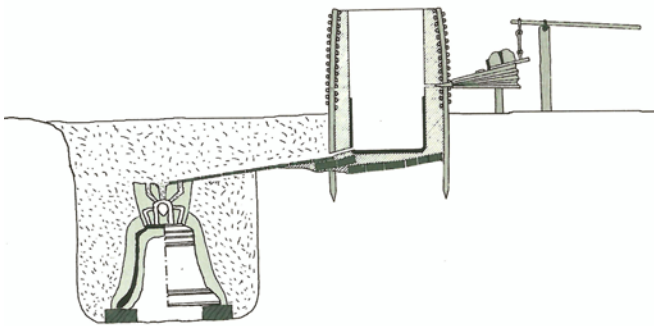
7.27: Aquarel door J.Ypey van de klokgietplaats in werkput 1.

7.26: Aquarel door J.Ypey van de klokgietplaats in werkput 2.

7.28: Veldtekening van de klokgietplaats in werkput 1.

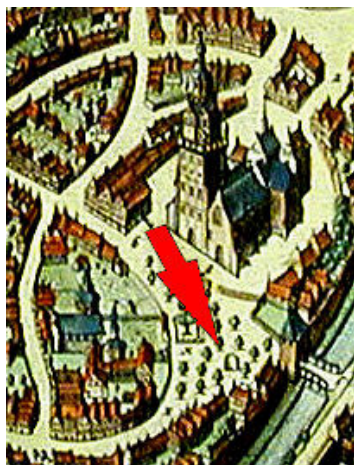

7.29: Schematische weergave van een middeleeuwse klokgietinstallatie. Rechts is de smeltoven met blaasbalg, links bevindt zich de gietkuil met de klokmal.

Bij de ‘stadhuis’-opgravingen in 1996/97 is binnen de ommuring van het voormalige gravenhofterrein een beerkuil aangetroffen uit de tweede helft van de 15e eeuw. De kuil lag in de uiterste noordwesthoek van de gravenhof. Het vondstmateriaal is waarschijnlijk te koppelen aan één van de gebruiksmomenten door de hertogen (Adolf, Karel de Stoute of Karel van Egmond).²²⁸

In 1492 verbleef hertog Karel van Egmond (1492-1538) bij zijn inhuldiging als graaf van Zutphen in de gravenhof. Hij verpandde de hof vervolgens in 1508 aan de heer van Bronckhorst-Borculo. De heren van Bronckhorst hadden al vanaf de 13^e eeuw een stadsresidentie tussen de Gravenhof en Kuiperstraat.²²⁹ Ze bewoonden het grafelijke gebouwencomplex dus niet zelf maar gebruikten het voor diverse doeleinden, waaronder het huisvesten van armen(!). Doornink-Hoogenraad vermoedde dat het gebouw als klokkengieterij werd gebruikt door Segewijn Haityser, de Zutphense klokkengieter voor de nieuwe klokken van de Sint-Walburgiskerk in 1521 en 1523.²³⁰ Ik acht het waarschijnlijker dat de twee opgegraven klokgieterijplaatsen behoren bij de renovatie van de toren van de kerk, kort na de torenbrand van 1446. Bij die gelegenheid werd de toren met één geleding verhoogd en zijn er nieuwe klokken gegoten uit de spijs van de verbrande klokken. In diezelfde jaren gebruikte de stad immers de oude aula ook als steengroeve voor de bouw van de Saltpoort.

De interesse van hertog Karel van Egmond voor de gravenhof verdween definitief toen in 1532 de hertogelijke (dwang)burcht *Dat Bolwerck* onder aan de Zaadmarkt werd voltooid. Deze door de burgers gehate burcht werd via gangen verbonden met de Saltpoort, de proosdij en de kerk. Het accent van de aanwezigheid van de landheer en zijn vertegenwoordigers in de stad kwam daarmee ten oosten van de Sint-Walburgiskerk te liggen. In hetzelfde jaar 1532 vond een erfwissel plaats tussen de stad en de hertog. De laatste kreeg een stuk grond buiten de Vispoort waar de lakenramen stonden. De stad kreeg de beschikking over de gravenhof. De hertog ontving van graaf Joost van Bronckhorst en Borculo de pandrechten terug. De stad gebruikte het noordelijk deel van de gravenhof om de vismarkt uit te breiden. Op het zuidelijk deel van het plein werden lakenramen ingericht en in de restanten van de oude aula werden de stadsboden gehuisvest. Er werd in de jaren vanaf 1534 ook weer aan het pand gesloopt door de stad. De vrijgekomen materialen werden verwerkt in stedelijke bouwwerken of verkocht. De gesloopte delen van het gebouw werden *gelyckt* (geëgaliseerd). Aan de westkant van de gravenhof kochten verscheidene particulieren aan de Kuiperstraat stukken grond en verlengden daarmee hun percelen. In 1582 gebeurde dit nog op grote schaal. Twee percelen hield hertog Karel in 1534 voor zichzelf. Eén van die percelen was in elk geval het

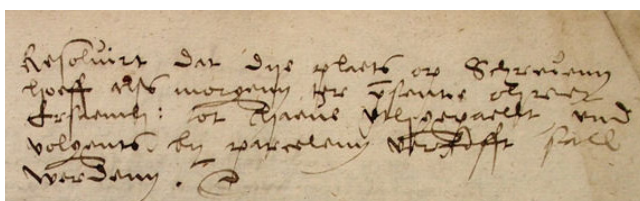

7.30: Uitsnede uit de stadsplattegrond van Johan Bleau (1649). Bij de rode pijl het muurrestant van het oude gravenhuis dat Emond Helleraet niet sloopte en Pontanus in 1639 beschreef.

228 Groothedde & Hulst 2003. Het gaat om Zu-St-340.

229 Opgegraven in de stadhuisopgravingen, voorheen Kuiperstraat 7.

230 Doornink-Hoogenraad 1950, 37. Zie voor het middeleeuwse klokkengieten Rütz 2005.

7.31: Handschrift uit de Memorie- en Resolutieboeken. Onder 21 januari 1583: (regel 1) Resolviert dat dye plaets op schrevenn (2) hoeff als morgenn ter ijsenne ohren (3) ersaemen. tot haeve uthgepaellt und (4) volgens by parcelenn verkofft sall (5) wordenn. etc.

perceel waar nu Huize van de Kastele ('s-Gravenhof 6) staat. Inmiddels was het Gelderse hertogdom met het Verdrag van Venlo in 1543 in Habsburgse handen gekomen. De nieuwe landheer werd keizer Karel V die als graaf van Zutphen eigenaar werd van de resterende gronden en panden op en rond het plein 's-Gravenhof. Zijn zoon koning Filips II, sedert 1555 heer der Nederlanden, schonk in 1568 het *bussenhuis* op de plaats van Huize van de Kastele aan de stad voor de stichting en bouw van het burgerweeshuis.

De erfwissel, die de stad het recht gaf het oude gravenhuis te gebruiken, moest met enige regelmaat aan de vertegenwoordigers van de landsheer worden uitgelegd. In 1567 laat de landrentmeester zich informeren *op wat recht oder titel zyluyden der stadt dieners de wonynge laten hebben opte huysinge in des gravenhoff staende*. Ongetwijfeld heeft de Nederlandse opstand en de inname van de stad door prins Maurits in 1591 de gravenhof definitief in handen van de stad gebracht. De laatste bruikbare delen van het gebouw waren nu zo vervallen dat de laatste bewoners en gebruikers in 1634 het pand moesten ontruimen.

In 1635 werden de laatste resten van het oude gravenhuis door stadsbouwmeester Emond Helleraet gesloopt. Geschiedschrijver Pontanus vermeldt de reden: *ob deformationem aspectus*.²³¹ Helleraet en zes slopers hadden er nog zoveel werk aan dat zij drie weken bezig waren met de sloopactiviteiten. Daarmee was nog niet alles bovengronds verdwenen. Op de plattegronden van Van Geelkercken (1639) en Blaeu (1649) is nog een muurrestje van de tufstenen aula op het plein 's-Gravenhof zien (zie 8.6). Pontanus schrijft in 1639 dat er nog altijd iets van oud muurwerk zichtbaar was (*.. reliquae seu rudera potius..*) en de kaart van Van Geelkercken in zijn werk illustreert dat.

7.32: Het laatste leengericht van het Kwartier (graafschap) van Zutphen op het plein 's-Gravenhof in 1764. De ceremonie vond plaats op het middendeel van het plein.

²³¹ Pontanus 1639. *Historia Gelrica*, 64

7.4 Samenvatting en conclusies

In de voorgaande paragrafen hebben we de stand van kennis uiteengezet over de archeologische en historische context van de in hoofdstuk 8 te behandelen sporen en structuren.

In de Karolingische tijd was Zutphen een nederzetting van behoorlijke omvang (enkele hectaren, rekening houdend met de erosie door de IJssel). Behalve een nederzetting met huizen en hutten stond er een grote houten zaal en zijn er aanwijzingen voor een stenen kerk. De nederzetting kende bewoningscontinuïteit vanaf de 3^e of 4^e eeuw en lag vermoedelijk van meet af aan binnen een versterking. Vikingeweld maakte een kortstondig einde aan die nederzetting. De dateringen wijzen op de jaren tachtig van de 9^e eeuw, waarbij het jaartal 882, de historisch overgeleverde datering van de bloedige Vikingaanval op Deventer in beeld komt als mogelijke datum van het Zutphense drama. Hoewel niet bewijsbaar wordt in het vervolg '882' als breekpunt genoemd in de nederzettingsontwikkeling. Niet lang na de Vikingaanval wordt een grote ringwalburg aangelegd. Dezelfde ontwikkeling zien we ook in Deventer terug. In de aanleg van de grootschalige versterkingen na de Vikingaanval(len) te Deventer en Zutphen kan de hand worden gezien van de Hamalander Everhard I 'Saxo' (hertog van 886-898), die als hertog de rijksverdediging in Neder-Lotharingen opgedragen kreeg na zijn succesvolle deelname aan het verdrijven van de Vikingen in 885.

De Zutphense ringwalburg bezat zowel de kenmerken van een vluchtburch, zoals die in de Vlaamse en Nederlandse kuststreken werden aangelegd, als die van een adellijke dynastieburg waarin een permanent bewoonde nederzetting met hof en kerk aanwezig was. De ringwalburg is te vereenzelvigen met het in de *Zutphense Falsa* genoemde *oppidum* van de graven van Zutphen. De burgaanleg vertoont onmiskenbaar de ruimtelijke en functionele elementen zoals die in de *Burgenordnung* worden vermeld. Er was een grote zaal, een open plein voor de (open-lucht)rechtspraak en de markt en een ruim opgezette nederzettingstructuur die op zeven hectare binnen de versterking ruimte bood aan een groot deel van de omliggende bevolking in tijden van gevaar.

De Zutphense burg en Noordelijk-Hamaland zijn rond het midden van de 10^e eeuw in andere handen gekomen, maar de bronnen zwijgen daarna. Het verloop van de Zutphense historie tussen ca. 950 en 1046 is slechts speculatief en het laatste woord hierover is zeker nog niet geschreven. In elk geval duiken vanaf het midden van de 11^e eeuw de heren, later graven, van Zutphen op als heersende dynastie in het *oppidum*. Deze rijksaristocratische familie heeft via Adelheid van Zutphen bloedbanden met het Ottoonse koningshuis, met de Ezzonen (paltsgraaf Ezzo en zijn zoon Liudolf), de graven van Hammerstein en de graven van Hamaland. Mogelijk bestaan er via haar man Godschalk van Zutphen (-1063) ook directe familiebanden met de graven van Verdun, die tot 1048 optraden als hertogen van Lotharingen (reconstructie Jongbloed). Andere auteurs (o.a. Balzer) plaatsen Godschalk in een afstammingslijn van een Widukindse familie uit de omgeving van Osnabrück - Essen.

Vanaf het midden van de 11^e eeuw is er ook sprake van een kapittel te Zutphen, dat volgens de *Zutphense Falsa* een stichting zou zijn van de graven, die als allodiale heersers ook het *oppidum* in handen zouden hebben. In 1046 was echter het graafschap Noord-Hamaland door keizer Hendrik III geschonken aan bisschop Bernold van Utrecht die daarmee direct landheer werd. De grafelijke titel, die

graaf Otto van Zutphen (1063-1113) in elk geval vanaf ca. 1100 voerde, moet een Utrechtse functie geweest zijn. De vraag is nu of hij ook kan worden beschouwd als voogd van het Utrechtse kapittel te Zutphen of dat de stichting een eigenkerk, een grafelijk kapittel, was. Die kwestie is de belangrijkste inzet van de *Zutphense Falsa*. Harenberg heeft in zijn analyse van de *Zutphense Falsa* en de onverdachte oorkonden uit diezelfde periode gewezen op het belang dat de opdrachtgever, Otto I, graaf van Gelre en Zutphen (1182-1207), had ten tijde van de vervalsing tussen ca. 1186 en het begin van de 13^e eeuw. Middels de *Falsa* kon de graaf van Gelre en Zutphen indirect beschikken over de goederen van het kapittel en de rechtsmacht over de halfvrijen en horigen van het kapittel. In het *falsum* van 1105* treed de graaf op als bouwheer van de kerk die door bisschop Burchard wordt ingewijd, niet als voogd van het Utrechtse kapittel. In het *falsum* van 1107* wordt door koning Hendrik V de wildban aan weerszijden van de IJssel en de rechtsmacht over diens *maalmannen* en de rechtsmacht in *Menardingham* aan de graaf gegund. Tevens mochten koningsvrijen zichzelf en hun bezittingen aan de Zutphense kerk opdragen met instandhouding van de koningscijns. Dit alles past volgens Harenberg in de voortschrijdende usurpatie van de Gelderse graaf van de kapittelrechten en goederen ten koste van de bisschop van Utrecht. Harenberg betoogde aan de hand van een pauselijke oorkonde uit 1186/87, die terugverwijst naar de oorkonde van 1107*, dat dit usurpatieproces zich in deze jaren tachtig van de 12^e eeuw voltrok. De echte oorkonden van het kapittel dienden te worden vervalst om de Gelderse usurpatie van het kapittel te 'legitimeren', waarbij de *falsa* expliciet het karakter van de grafelijke eigenkerk en het allodiale karakter van de Zutphense burg benadrukken. Bisschop en koning werden bijgevolg in een andere rechtspositie geplaatst. Deze vervalsingen passen in de beginnende territorialiseringspolitiek van de Gelderse graaf en waren gericht tegen de formele leenheer de bisschop van Utrecht en de landrichters. Een belangrijke conclusie is dat er in de 12^e eeuw nog relicten waren van de aanwezigheid van koningsgoed (de koninklijke wildban en de koningscijns-plichtigen) in en om Zutphen, maar ook van Hamalandse allodiale goederen, zoals de nederzetting *Menardingham*.

Opvallend is dat in de 11^e- en 12^e-eeuwse bronnen nooit wordt gesproken over een in Zutphen gevestigde hof dat als gravenverblijf of als verblijf van enig ander heer of vorst diende. Eenmaal is er sprake van een proosdijhof (1064*) en eenmaal van een *curtis* (1105*) in Zutphen. Van een paleisachtig gebouw, een aula of *palas* is al helemaal geen sprake. Als de bronnen al betrekking hebben op Zutphen zelf -en dat is vooral in de *falsa* het geval- dat gaat het over de kapittelkerk. Maar als er al in de oorspronkelijke teksten een obligate vermelding van een *palas* van een andere heer dan de graaf zou hebben gestaan, dan zal dat niet in het *falsum* zijn overgenomen.

Het Zutphense gravenhuis stierf in mannelijke lijn rond 1120 uit. De grafelijke titel ging uiteindelijk, hetzij via een Zutphense zoon, bisschop Dirk van Münster, hetzij via Constantijn van Melegarde, uiteindelijk over op graaf Hendrik I van Gelre en Zutphen (1138-1181). Zijn moeder Irmgard, de jongste dochter van Otto van Zutphen, was getrouwd met Gerard II van Wassenberg (-1133) en zij wist de Zutphense grafelijke functie in de familie te houden/krijgen. Onder Hendriks grafelijk bewind ontwikkelde de stad zich buiten de omwalling van de oude ringwalburg. Er ontstond een handelskwartier dat in de tweede helft

van de 12^e eeuw werd omwald. De graaf benadrukte zijn positie in de nieuwe nederzetting door de vestiging van een hof aldaar.

Toen graaf Otto I van Gelre en Zutphen zich in zijn landsheerlijke en kerkheerlijke positie over het kapittel gesterkt wist, verleende hij Zutphen stadsvrijheid. Vermoedelijk vond de stadsrechtverlening plaats in 1194 of 1195.

Met de stadsrechtverlening gaat Zutphen een nieuwe fase in. Een economische bloeiperiode volgde die tot het eind van de middeleeuwen zou duren. De stad was als residentie van de graven nog wel enige tijd van betekenis. Dit blijkt onder meer uit de bouwactiviteiten die nog in de 13^e eeuw op hun tweede hof ter plaatse van het latere dominicanenklooster werd ondernomen. Nadat de hof in 1293 aan de dominicanen was geschonken, konden de graven van Gelre in Zutphen nog beschikken over twee onderkomens: de oude gravenhof met de tufstenen aula en het huis *Morrensterre* op de hoek van de Houtmarkt en Lange Hofstraat. Dit laatste pand werd in 1339 aan de stad verkocht. Tot het midden van de 14^e eeuw blijkt de graaf, inmiddels hertog, het tufstenen gebouw nog te beschouwen als *ons huisinghe*. Uit de 15^e-eeuwse bronnen blijkt dat de tufstenen aula op de gravenhof aan de stad was verpacht. De stad gebruikte het pand als steengroeve en het resterende deel werd gebruikt voor ambachtelijke activiteiten (klokkengieten, lakenramen). Er volgde nog een grootscheepse renovatie onder hertog Adolf rond 1470. Na de Bourgondische machtsovername in 1473 werd het gerenoveerde gebouw gebruikt als hof van de raad en de gouverneur. Onder hertog Karel van Gelre (1492-1538) werd de gravenhof verder ontmanteld. Percelen werden verkocht en gebouwen gesloopt. Na de Vrede van Venlo in 1543 beschikten de Habsburgse vorsten over de gravenhof, maar de ontmanteling ging ook onder Karel V en Filips II door. In 1568 werd aan de westzijde het Burgerweeshuis gesticht en gebouwd. Nadat Zutphen in 1581 officieel de Spaanse koning had afgezworen, nam de stad het gebruik van de bouwvallige panden weer over. Het eindigde in de sloop van de laatste resten van de tufstenen aula in 1635.